

Artur Górak, Krzysztof Latawiec
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin)

Gubernatorowie i wicegubernatorowie w Królestwie Polskim po 1867 roku

1. Zagadnienia wstępne

Dynamicznie rozwijające się badania nad administracją rosyjską w Królestwie Polskim wymagają wsparcia w postaci prac porządkujących ich kolejne etapy. W przeddzień wydania *Słownika biograficznego gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867-1918)* można mówić o takim właśnie momencie. Niniejszy artykuł przedstawia zbiorcze dane dotyczące stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów Królestwa Polskiego doby unifikacyjnej i osób je pełniących, co dla administracji terenowej zamyka się w latach 1867-1918. Wobec rozciągnięcia w czasie procesu likwidacji autonomii Królestwa, dolna granica chronologiczna musi być umowna a w tym wypadku przyjmujemy wprowadzenie ustawy zmieniającej pozycję ustrojową omawianych stanowisk i organizację podległych im struktur administracyjnych. Co prawda nie podporządkowano miejscowej administracji prawu ogólnopaństwowemu, ale wciąż odrębna dla Królestwa ustawa bardzo silnie wzorowała się na nim. Reforma oznaczała m.in. likwidację stanowisk gubernatorów cywilnych, których pozycja ustrojowa ewoluowała od prezesów komisji wojewódzkich przemianowanych na w 1837 r.¹, i powołanie stanowisk bardzo zbliżonych kompetencyjnie do rosyjskich gubernatorów. Nowe stanowiska obdarzono licznymi kompetencjami o charakterze policyjnym a jednocześnie podporządkowano im wydziały rządów gubernialnych i przydano do pomocy stanowisko wicegubernatora. Ponadto gubernator i wicegubernator, każdy w zakresie powierzonych kompetencji, przewodniczył obradom prezydium rządu gubernialnego. Omawiane stanowiska zlikwidowano na długo po ewakuacji administracji rosyjskiej Królestwa w głąb Rosji, już po wybuchu rewolucji – ostatecznie dekretem rządu sowieckiego z 29 sierpnia 1918 r.²

¹ DPKP, t. 20, Postanowienie królewskie, zmieniające nazwanie dotychczasowych województw, na gubernie, prezesów komisji wojewódzkich, na gubernatorów cywilnych, a komisji wojewódzkich, na rządy gubernialne, wydane w Petersburgu 23 II/7 III 1837 r., ogłoszone 3/15 IV 1837 r.

² J. Zaborowska, *Ustrój, dzieje i akta Kancelarii Gubernatora Warszawskiego z lat 1866-1917*, „Archeion”, t. 51 (1969), s. 148.

Równolegle do szerszego procesu unifikacyjnego mamy do czynienia z jego celem i istotą – depolonizacją. Proces ten w administracji terenowej w pierwszej kolejności objął stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów a kluczowym momentem była reforma administracji terenowej Królestwa z 1867 r.

W kwestii granic chronologicznych nasuwają się jeszcze dwie uwagi. Po pierwsze „czynownicy russkiego proischozhdienija” pojawili się w Królestwie na adekwatnych stanowiskach przed 1867 r., jeszcze w czasie trwania powstania styczniowego, pod koniec 1863 r. i później, a obsadzano nimi posady gubernatorów cywilnych a potem wicegubernatorów. Po drugie należy odnieść się do praktyki, zauważonej w stanie badań, stawiania górnej cezurę na roku 1915, a więc odpowiadającej dacie ostatecznej ewakuacji administracji rosyjskiej z Królestwa. Z zasadnością takiego zabiegu zgodzić się nie można. Co prawda w Królestwie już nie było (nie działała na jego terenie) administracji rosyjskiej, ale jej struktury nadal istniały, a administracja, w ograniczonym składzie kadrowym nadal działała. Co ciekawsze nadal prowadzono politykę kadrową – na omawianych posadach zachodziły po 1915 r. zmiany, a szczególnie w 1916 r. gdy poważnie myślano o powrocie do Kongresówki i czyniono po temu przygotowania, widoczne także w tej sferze. A właśnie obsada tych dwóch, kluczowych dla administracji Królestwa po 1867 r., stanowisk jest kryterium doboru i przedmiotem zainteresowania niniejszej publikacji. Nota bene nominacje z 1916 r. są nośnym komentarzem do deklaracji składanych Polakom przez władze Imperium Rosyjskiego.

Zakres geograficzny obejmuje gubernie Królestwa Polskiego z tym jednak zastrzeżeniem, że także gubernię chełmską. Formalnie przecież wyłączonej.

Do badanej grupy zaliczaliśmy osoby, które uzyskały nominację na stanowisko gubernatora bądź wicegubernatora (nawet jeśli zajmowały stanowisko bardzo krótko lub nie objęły obowiązków). Uwzględniliśmy także tych, którzy dostali nominację na „pełniącego obowiązki”. Nawet jeśli nigdy nie zostali zatwierdzeni na stanowisku (najczęściej z powodu nieposiadania odpowiednio wysokiej rangi), co należy odróżnić od zastępstwa z powodu choroby lub urlopu. Nawet jeśli często w źródłach używa się tych określeń wymiennie. Tak więc kluczowy jest dla nas fakt mianowania danej osoby, uznania jej za odpowiednią na dane stanowisko. Oczywiście, w praktyce jedynie sporadycznie zdarzały się wypadki nie obejmowania stanowisk. Tym bardziej nie można utożsamiać dat mianowania i dymisji z okresem rzeczywistego urzędowania.

Gubernatorowie i wicegubernatorowie Królestwa Polskiego, po zniesieniu władz centralnych Kongresówki, stali się jednymi z najważniejszych dygnitarzy. W hierarchii administracji cywilnej (a więc pomijając generał-gubernatora, jako organ poza strukturami ministerstw) byli najwyższymi przedstawicielami władz rosyjskich.³ Podlegali bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych i jedynie namiestnik, a po 1874 r., generał-gubernator warszawski, posiadał wobec nich

³ Patrz szerzej: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 – 1918). Studium administratywistyczne i prozopograficzne*, Lublin – Radzyń Podlaski 2006.

prerogatywy nadzorcze. Ponadto były to organy administracji zespolonej rozumianej tu zarówno jako zwierzchnicy agend szeregu innych resortów, w postaci komórek działających w ramach rządów gubernialnych, jak i różnego rodzaju odrębnych komitetów, komisji i urzędów. Ponadto posiadali większe lub mniejsze uprawnienia kontrolne i nadzorcze wobec organów terenowych pozostałych ministerstw. Gubernatorowie pełnili istotną funkcję w systemie obronnym poprzez współpracę z działem kwatermistrzowskim armii oraz przeprowadzanie poboru do armii. Ponadto poprzez swoje kancelarie sprawowali nadzór polityczny nad mieszkańcami guberni i byli zwierzchnikami policji (straży ziemskiej). W związku z niewprowadzeniem w Królestwie szeregu reform pozycja gubernatora na tym terenie była nawet silniejsza niż w centralnych guberniach Imperium.

Osoby piastujące te stanowiska należały do elity władzy Imperium Rosyjskiego. Charakterystyka ich działalności nie może być pełna bez określenia podstaw ich osobowości takich np. jak wykształcenie czy pochodzenie społeczne. Ponadto możliwości prowadzenia bardziej lub mniej samodzielnej polityki zależały w dużej mierze od koneksji zawodowych, towarzyskich i rodzinnych. Nie mniej istotne jest znaczenie badanych osób w procesie integracji kolonii rosyjskich w Królestwie. Dom gubernatora był najważniejszym salonem towarzyskim w guberni przede wszystkim dla Rosjan. Od większej lub mniejszej aktywności gubernatorów w sprawach kulturalnych i społecznych zależały efekty kolonizacji i rusyfikacji.

Nie dziwi więc, że członkowie badanej grupy przewijają się niemal we wszystkich publikacjach dotyczących tego okresu. Ze względu na główne cele tych publikacji rozpoznanie osoby zwierzchnika guberni pozostaje najczęściej poza możliwościami Autorów tych prac. Tym bardziej, że zbudowanie pełnego biogramu wymaga niekiedy kwerendy w wielu archiwach polskich i zagranicznych. A przecież dysponowanie możliwie pełnym biogramem pozwoliłoby niejednokrotnie zrozumieć kontekst, w którym pojawia się dany dygnitarz.

Podstawowymi celami artykułu jest przedstawienie genezy i pozycji ustrojowej omawianych organów, przeglądu ich kompetencji, statystyk dotyczących ich obsady oraz zweryfikowanego źródłowo wykazu osób je zajmujących.

Podstawą źródłową ustaleń był materiał zgromadzony w wyniku kwerendy w archiwach i bibliotekach Polski, Litwy, Łotwy, Białorusi, Ukrainy i Rosji w postaci literatury, źródeł drukowanych i rękopiśmiennych przeprowadzonej przy okazji pracy nad wspomnianym już *Słownikiem biograficznym*.

2. Rosyjska geneza stanowisk gubernatora i wicegubernatora

Interes badawczy w odniesieniu do wybranych osób wynika z kilku przesłanek, z których każda może być wdzięcznym powodem do badań monograficznych:

- ustrojowej, czyli znaczenia piastowanych przez nie organów w systemie władzy,

- prozopograficznej, a więc pozycji i charakterystyki badanej grupy w ramach inteligencji urzędniczej Imperium
- oraz nierzadko biograficznej, ze względu na indywidualną karierę lub rolę odegraną w historii.

Oczywiście nie ma tu miejsca na studia biograficzne a i monografia prozopograficzna zasługuje na odrębne potraktowanie. Jeśli w ogóle spójność badanej grupy uznamy za wystarczającą do badań prozopograficznych, co budzi pewne wątpliwości. Tym bardziej, że i wzajemne oddziaływanie na siebie gubernatorów z różnych guberni było niezbyt intensywne. Natomiast przedstawienie podstawy prawnej i zarysu kompetencji gubernatorów i wicegubernatorów powinno pozwolić na lepszą orientację w okolicznościach służby opisywanych osób.

Rosyjscy urzędnicy przybywający do Królestwa Polskiego mieli już ukształtowany wizerunek gubernatora poprzez półtorawiekową egzystencję tego organu w Rosji. Funkcjonowanie na obcym etnicznie, niepokornym terenie nie stanowiło dla *czynowników* większej nowości, dlatego też należy w tym miejscu skreślić kilka zdań o genezie tego organu w Rosji, a nie w Królestwie.⁴

Retrospekcja w śledzeniu genezy gubernatorstwa nie powinna sięgać dalej niż początki XVIII w., kiedy to zbudowano administrację zbiurokratyzowaną. Przy czym trzeba zauważyć, że powstanie i kształtowanie się rosyjskiego systemu gubernialnego w XVIII w. przebiegało pod znakiem recepcji rozwiązań zachodnich⁵.

Po przyłączeniu Inflant (za panowania Piotra I) stało się jasne, że zarządzanie nimi na zasadach obowiązujących w państwie moskiewskim będzie nieefektywne. Piotr I zapożyczył więc istniejące tam gubernie szwedzkie. Jeszcze w 1703 r. w związku z powstaniem Sankt Petersburga powstała gubernia ingermanlandzka, a w latach 1708-1710 podobne gubernie powstały na pozostałym terytorium państwa. Ogromne terytoria guberni (10 na całą Rosję) oddano pod władzę gubernatorów, którzy skoncentrowali w swoich rękach pełnię władzy⁶.

Rolę podstawowego urzędu administracyjnego, sądowego i finansowego pełniła kancelaria, która została zlikwidowana w 1775 r., wraz z wprowadzeniem rządów gubernialnych. Do tego czasu gubernator był jedynym najwyższym organem administracji lokalnej, na którą składały się liczne instytucje na szczeblu prowincji, powiatu i miast wydzielonych. Ogólnie należy zauważyć, że reformy

⁴ Por.: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski. Studium administratywistyczne i prozopograficzne*, Lublin – Radzyń Podlaski, s. 38 – 44.

⁵ А. Б. Каменский, *Взгляд на историю местного управления*, www.stud.spa.msu.ru/library/3/hrpa/articles/kamenskiy.html.

⁶ PSZRI I, t. 4, № 2218, *Указъ об учреждении губерний и о росписании к нимъ городовъ* z 18 XII 1708 r.; И. Блинов, *Губернаторы. Историко-юридический очерк*, Sankt Petersburg 1905, s. 42-43; А. А. Левандовский, *Исторический опыт создания вертикали власти: генерал-губернаторства в России*, www.niiss.ru/levand.shtml; Б. В. Межуев, А. Г. Трифонов, *Генерал-губернаторство в системе территориального управления. Опыт исторической реминисценции*, „Полис” № 5 (2000), s. 19-27; С. М. Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии*, Moskwa 1974, s. 30.

Piotra I często miały charakter powierzchowny, ograniczający się do zmian nomenklatury a jednostki o nowych nazwach często pokrywały się terytorialnie ze starymi lub miały podobne rozmiary⁷.

Ukoronowaniem reform Katarzyny II było *Учреждение для управления губерний* z 1775 r. wprowadzające nowy podział administracyjny. Rosję podzielono na 23 gubernie, 66 prowincji i około 180 powiatów. Tym razem podział terytorialny oparto na racjonalnym kryterium demograficznym⁸.

Panowanie Mikołaja I zaowocowało kolejnymi aktami prawodawczymi, regulującymi funkcjonowanie administracji lokalnej. Trzeba pamiętać, że w międzyczasie przeprowadzono w Rosji podział resortowy władzy wykonawczej wprowadzając ministerstwa. Odtąd gubernatorowie będą się stopniowo przekształcać w terenowe agendy MSW.

W 1837 r. zatwierdzono *Общий наказ Гражданским Губернаторам*⁹ i *Положение о порядке производства дел в губернских правлениях*¹⁰. M.in. był to kolejny etap podporządkowywania rządu gubernialnego gubernatorowi. Wyrazem tego było wprowadzenie do rządu wiceгубернатора, który przestał być kierownikiem izby skarbowej, a stał się zastępcą gubernatora i jednocześnie członkiem prezydium rządu.¹¹

Już w połowie wieku, rzeczywiste miejsce gubernatorów w hierarchii urzędniczej, nie odpowiadało przewidzianemu przez prawo, gdyż większość przepisów nie była przestrzegana, a wszystko zależało od osobowości zwierzchnika guberni. Nieokreśloności i sprzeczności w prawie dawały możliwość legalizacji każdej decyzji, stąd gubernator zawsze mógł znaleźć odpowiedni przepis na poparcie swoich działań. Jednocześnie gubernatorowie pozostawali praktycznie poza kontrolą, co doprowadziło do wszechobecnej korupcji i nadużyć, które stały się praktyką usankcjonowaną zwyczajem¹².

Reformy Aleksandra II zasadniczo nie zmieniły pozycji gubernatora. Rozporządzeniem Komitetu Ministrów z 22 lipca 1866 r.¹³ nadzorowi gubernatora (z prawem rewizji) poddano wszystkie lokalne instytucje cywilne oraz potwierdzono prerogatywy względem mianowania i przenoszenia urzędników zatrudnionych na terenie guberni. Z kolei rozporządzenie z 13 lipca 1876 r. dało

⁷ Szerzej na ten temat: Д. А. Редин, *Административные структуры и бюрократия Урала в эпоху петровских реформ (западные уезды симбирской губернии в 1711 – 1727 гг.)*, Jekaterynburg 2007.

⁸ А. Д. Градовский, *Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств...*, s. 11.

⁹ PSZRI II, t. 12, cz. 1, № 10303, Высочайше утвержденный общий наказ Гражданским Губернаторам z 3 VI 1837 r..

¹⁰ PSZRI II, t. 12, cz. 1, № 10304, Положение о порядке производства дел в Губернских Правлениях z 3 VI 1837 r.

¹¹ Dopiero wtedy wiceгубернатор pojawia się w etacie rządów gubernialnych - PSZRI II, t. 12, załączniki do № 10303.

¹² Н. П. Матханова, *Положение губернатора в России середины XIX века: закон и действительность*, „Гуманитарные науки в Сибири”, № 2 (1998), www.philosophy.nsc.ru/life/journals/humscience/2_98/03_matx.htm.

¹³ PSZRI II, t. 41, cz. 1.

gubernatorowi prawo wydawania postanowień obowiązujących, celem „ochrony porządku”¹⁴, a rozporządzenie z 14 sierpnia 1881 r. – prawo wprowadzania stanu zwiększonej i nadzwyczajnej ochrony w guberni lub jej części¹⁵.

Realny zakres władzy gubernatora zależał też od jego umiejętności w dziedzinie kształtowania miejscowych kadr administracji. Jeden człowiek nie był w stanie samodzielnie wypełniać wszystkich, bardzo rozległych, zadań spoczywających na barkach gubernatora. Każdy z nich popadał więc w zależność od współpracowników, choćby dlatego, że podpisywał przygotowane przez nich dokumenty.

Gubernator w końcu XIX w., mimo wzrostu liczby organów terenowych poszczególnych resortów, jak i obiektywnego wzrostu zakresu ingerencji państwa w życie społeczeństwa, nadal pozostaje zwierzchnikiem administracji gubernialnej. Jednak sposoby realizacji jego uprawnień coraz bardziej się różnicują. Może działać wydając polecenia, zatwierdzając decyzje innych lub kierując ciałem kolegiальnym, jako jego przewodniczący. W Rosji jedynie nieliczne instytucje pozostają poza wpływami naczelnika guberni (m.in. gubernialny zarząd żandarmerii, izba kontrolna, gubernialne i powiatowe rady szkolne)¹⁶.

3. Pozycja ustrojowa gubernatora i wicegubernatora w Królestwie Polskim

Od l. 60. XIX w. Królestwo Polskie w wyniku przeprowadzonych reform stopniowo utraciło atrybuty autonomii. Dla interesującej nas administracji terenowej przełomowym okazał się rok 1867, gdy zaczęła obowiązywać nowa ustawa z 19/31 XII 1866 r., regulująca jej kompetencje rzeczowe i terytorialne, pozycję ustrojową a także organizację wewnętrzną urzędów. Od 1/13 I 1867 r. Królestwo dzieliło się na 10 guberni: warszawską, płocką, piotrkowską, kaliską, radomską, kielecką, lubelską, siedlecką, łomżyńską i suwalską¹⁷. Na czele guberni postawiono gubernatora i rząd gubernialny (*губернское правление*¹⁸) stanowiących najważniejsze i ściśle ze sobą powiązane organy administracji ogólnej i centralną część zarządu gubernialnego (*губернское управление*), a na czele powiatu zarządy powiatowe pod kierunkiem naczelników¹⁹.

¹⁴ PSZRI II, t. 51, cz. 1, № 56381, О сохранении в губерниях Варшавского Судебного Округа некоторыми чинами местной администрации власти по положению взыскания.

¹⁵ PSZRI III, t. 1.

¹⁶ Свод Законов Российской Империи (dalej: SZRI), wyd. 1892 r., t. 1, cz. 1, Общее Губернское Учреждение, art. 2.

¹⁷ Nazwy niektórych zostały zrusyfikowane – Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP), t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 19/31 XII 1866 r., art. 1; SZRI, wyd. n. 1899 r., t. 2, cz. 1, Учреждение управления губерний Царства Польского, art. 1.

¹⁸ W rzeczywistości organem było Prezydium Rządu Gubernialnego (Присутствие Губернского Правления) a obsługę biurową stanowiły poszczególne wydziały.

¹⁹ DPKP, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 2 – 4; A. Górak, *Organizacja i kancelaria zarządów powiatowych w Królestwie Polskim (1867–1918)*, [w] *Urzędy władzy, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu etnicznym i kulturowym do roku 1914*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Lublin 2010, s. 323–388.

Po 1867 r. miały miejsce nieliczne i większości nieznaczne zmiany granic administracyjnych i to jedynie na szczeblu powiatowym i gminnym. Jedyna istotna zmiana podziału terytorialnego zaszła w l. 1912-1913, w postaci utworzenia i wydzielenia z generał-gubernatorstwa warszawskiego guberni chełmskiej²⁰, której granica zachodnia była bardzo skomplikowana, oparta na prognozach rusyfikacyjnych, stąd powstały nawet enklawy w obrębie guberni lubelskiej. Pociągnęło to za sobą znaczne zmiany granic powiatów²¹. Jednocześnie zlikwidowano gubernię siedlecką, której terytorium podzielono między gubernię lubelską i chełmską, poza powiatem węgrowskim, który przyłączono do guberni łomżyńskiej²².

Mimo likwidacji organów centralnych Królestwa nadzór nad działalnością terenowych organów administracji ogólnej nie został powierzony jedynie urzędowi centralnym w Petersburgu – ministerstwu i głównemu zarządowi, ale podobnie jak w innych częściach państwa, gdzie władza Petersburga nie była pewna, zdecydowano się na utrzymanie stanowiska namiestnika, następnie przemianowanego, stosownie do jego pozycji ustrojowej, na generał-gubernatora.²³

Administracja gubernialna była praktycznie pozbawiona możliwości kontaktowania się z ministerstwami z ominięciem głównego naczelnika kraju, za to ten ostatni mógł zwalniać wszystkich urzędników poza najwyższymi (gubernatorem i wicegubernatorem), a w stosunku do nich mógł proponować ministrowi nominację, przeniesienie lub zwolnienie, co najczęściej skutkowało.

Zasadniczą zmianą wniesioną przez reformę 1866 r., było rozszerzenie kompetencji gubernatora i rządu gubernialnego oraz zmiana ich wewnętrznego ukonstytuowania. Kolegialne rządy utraciły swoją dominującą, a w każdym razie silną, pozycję (w Królestwie) na rzecz jednoosobowego organu w postaci gubernatora, a także wicegubernatora.²⁴ Warto przy tym zauważyć, że przed powstaniem styczniowym pozycja gubernatora nie nosi cech samodzielnego organu administracji. Poprzednio przewodniczący rządu – gubernator, pełnił funkcje reprezentacyjne oraz prowadził obrady kolegium kierowników wydziałów. Nowe ustawy większość istotnych funkcji, przeważnie związanych z „bezpieczeństwem i porządkiem społecznym”, zastrzegły do osobistej decyzji gubernatora z pominięciem rządu gubernialnego oraz wzmocniły jego stanowisko jako

²⁰ Собрание Указаний и Распоряжений Правительства (dalej: SUiRP) 1912, t. 2, № 128, poz. 1120, *Об образовании из восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний особой Холмской губернии, с изъятием ею из управления Варшавского Генерал – Губернатора* z 23 VI 1912 r.

²¹ A. Wrzyszczyński, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997, s. 86 – 96.

²² Por. H. Wiercieński, *W sprawie wydzielania Chełmszczyzny*, Warszawa 1910.

²³ I. Blinow za wady nadzoru nad gubernatorami uważa: rozdzielenie go między kilka instytucji; zbyt wielkie znaczenie ministra spraw wewnętrznych; brak wspomagającego organu nadzoru na miejscu w postaci stałego organu [w KP był jednak generał-gubernator] lub choćby częstych rewizji senatorskich – И. Блинов, *Губернаторы*, dz. cyt., s. 352.

²⁴ Wicegubernatorowi miano organu przypisuje też A. Chwalba, choć autor ten nie analizuje jego pozycji ustrojowej – A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa – Kraków 1999, s. 126.

przewodniczącego kolegium kierowników wydziałów.²⁵ Stanowisko gubernatora zakwalifikowano do IV klasy, co determinowało odpowiednio wysoką rangę kandydata na gubernatora.

Podobnie jak w Cesarstwie, w Kraju Nadwiślańskim gubernator był najwyższym przedstawicielem władzy państwowej w guberni, mianowanym i zwalnianym ukazem cara. Podobnie też określono jego zadania polityczne:

Губернатор, в пределах вверенной ему губернии, есть главный блюститель неприкосновенности Верховных прав Самодержавия, пользы государства и точного исполнения законов и правительственных постановлений по всем частям управления²⁶.

Gubernator miał być gwarantem prawidłowego działania administracji i nienaruszalności praw:

Губернатор наблюдает за правильным и быстрым ходом дел по всем частям вверенного ему управления. Он обязан, в особенности, действием данной ему власти, охранять общественный порядок, безопасность и благочиние в губернии и неприкосновенность прав собственности, определенных, как общими законами, так и указами 19 Февраля 1864 года и дополнительными к оным постановлениями²⁷.

Jak widać, jego szczególnej uwadze polecono ludność wiejską i jej prawa. Był to stały kurs polityki rosyjskiej w Królestwie, obliczony na antagonizowanie włościan z ziemiaństwem i przyciąganie tych pierwszych do tronu. O politycznym znaczeniu dla Rosjan samorządu gminnego świadczy już sam fakt prowadzenia spraw nadzoru nad jego urzędnikami właśnie w kancelarii gubernatora²⁸. Szczególnego wydzźwięku nabiera zalecenie, by gubernator nadzorował wybory do samorządu gminnego tak, aby „производились правильно сообразно пользе государственной”. Wydzźwięk politycznej obłudy, w konfrontacji z praktyką, miało powierzenie gubernatorowi stania na straży wolności wyznania²⁹.

Jeden z gubernatorów, tak określił status gubernatora Imperium Rosyjskiego: „В сложной административной машине старого строя губернаторы были теми

²⁵ Por.: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski...*, dz. cyt., s. 91 – 97.

²⁶ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym* z 19 (31) XII 1866 r., art. 8; SUiRP, 1905, № 3, poz. 33, polecenie z 24 VI 1904 r. – w czasie nieobecności GGW w Warszawie i urlopu jego Pomocnika, Gubernatorowie mogli działać z ich pominięciem; SZRI, 1912, t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 11.

²⁷ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...*, art. 9, SZRI, wyd. 1912 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 12.

²⁸ SZRI, wyd. n. 1899 r., *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 247-249; por. J. Kukulski, *Sądy gminne w Królestwie Polskim. Studium społeczno-historyczne*, Kielce 1995.

²⁹ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...* z 19 (31) XII 1866 r., art. 12; ZP, t. 6, s. 73 i n., *Postanowienie o zastosowaniu do Królestwa Polskiego ustaw sądowych z d. 20 XI 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego* zatw. 19 II 1875 r., art. 15-17; SZRI, wyd. 1912, t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 16; Л. Е. Лагтева, dz. cyt., s. 58.

ста (или около того) винтами, на которых он держался, — стоило выбросить их из машины — и она развалилась.”³⁰ W ogóle dla P. P. Striemouchowa, do którego należą powyższe słowa, pozycja ustrojowa gubernatora była nieprecyzyjnie określona przez prawo, nawet względem organów centralnych i zwierzchnich:

Указы и повеления получал от императорского величества и сената, а от министров, а в том числе и от министра внутренних дел, получал предложения. К первым обращался с рапортами, а ко вторым входил с представлениями. Закон подчеркивал разницу в отношении к первым и другим. Одни приказывали другие предлагали. Засим губернатор имел обязанность ежегодно представлять государю отчет о состоянии вверенной ему губернии, в котором мог свободно излагать и виды свои на управление ею, касаясь очевидно и наиболее поболее политических тем. Министру губернатор посылал лишь копию этого отчета. Бывали примеры, что губернаторы расходились в взглядах на управление с министрами прямо высказывали это государю. Государь писал на губернаторских отчетах свои резолюции непосредственно, и оне сообщались Комитету Министров. Правда, Комитет Министров мог ходатайствовать пред государем об изменении его резолюций, но, тем не менее, право непосредственного обращения губернатора к государю и вынесенных из него непосредственных уже впечатлений монарха оставалось фактам. Кроме того, раз в год, губернатор имел право на аудиенцию у государя, где устно мог выразить все, что ему хотелось.

Z jednej strony prawo przedstawiało gubernatorów jako reprezentantów najwyższej władzy na terenie guberni, co wyrażało się choćby w trybie mianowania za pomocą „Именных высочайших указов”, co oznaczało bezpośredni wybór władcy. Z drugiej strony губернатор wypełniał wszelkie polecenia ministrów, ale dla Striemouchowa nie oznaczało to, że wszystkim im podlegał:

Т.к. очевидно нельзя иметь 10 начальников. Установленная форма обращения министра внутренних дел к губернаторам ничем не отличалась от обращения других министров, следовательно при желании можно было сделать вывод, что формально, губернатор подчинен ему не более, чем остальным министрам». Такая идеология была свойственна многим губернаторам, находя себе подтверждение и в некоторых внешних признаках. У всех чиновников МВД, а в том числе и у самого министра, форма была одинаковая: на мундире воротник и обшлага рукавов черного сукна, шитые золотом, тогда как у губернатора воротник и обшлага были красные, как бы указывая на то, что он находится вне ведомства и прямо подчинен Сенату (красные мундир у сенаторов).³¹

Jednak Striemouchow nie nadaje decydującego znaczenia tym przeżytkom i konstatuje: „[...] очевидно министр внутренних дел, de facto, давно уже стал

³⁰ R.G. Robbins, *The Tsar's viceroys. Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire*, Ithaca and, Londyn 1987, s. 201.

³¹ Тамże, s. 208.

przymiem начальником губернаторов, но, тем не менее, это все же казалось многим узурпаторством с его стороны и вносило некоторую неясность в отношения.”

Jeśli chodzi o funkcje administracyjne gubernatora, związane z reprezentowaniem różnych resortów, Striemouchow określa je jako zależność a nie podległość.

Рядом с функциями надзора, вытекающим из его значения, как органа высшего правительства, на него лично возложено много обязанностей по всем частям управления. Сверх того он признан председательствовать в многочисленных присутствиях и комитетах, имеющих различное и часто специальное значение. [...] трудно представить себе, чтобы возможно было обратить истинное внимание на такое количество предметов.

Podsumowując wylicza obowiązki związane z poszczególnymi resortami i określa przymioty i kwalifikacje gubernatora potrzebne do ich realizacji z zachowaniem autorytetu. I tak sprawy sądowe rozpatrywane przez prezydium rządów gubernialnych wymagały znajomości prawa, tym bardziej, że dla urzędów ds. włościańskich były ostatnią kasacyjną instancją – „Заседания были публичные, с участием поверенных, и председателю нужно было уметь авторитетно вести заседания.” Należy dodać, że gubernatorowie w Królestwie, w przypadkach łamania praw stanu wojennego i specjalnych przepisów z 20 września 1876 r., podobnie do generał-gubernatora, mieli prawo nakładać na winnych kary (jednak znacznie niższe, bo pieniężną do 10 rubli, a karę aresztu do 5 dni)³².

Ze stanowiskiem gubernatora nierozłącznie związane było przewodniczenie, oprócz prezydium rządu gubernialnego, w szeregu innych instytucjach gubernialnych, takich jak: urząd opieki społecznej³³, prezydium ds. włościańskich³⁴, prezydium ds. służby wojskowej³⁵, komitet ochrony lasów³⁶, tymczasowa komisja

³² ZP, t. 6, s. 73 i n., akty prawne reformujące sadownictwo Królestwa zatw. 19 II 1875 r., art. 110 – artykuły *Ustawy postępowania karnego* ograniczające uprawnienia Głównych Naczelników Kraju nie odnoszą się do Królestwa, w którym władze administracyjne mogą wymierzać kary, jeżeli prawo to służyło im poprzednio na zasadzie specjalnych przepisów; ZP, t. 9, s. 271-281, uchwała Komitetu ds. Królestwa Polskiego *O nadaniu miejscowym władzom administracyjnym prawa wydawania postanowień obowiązujących z 20 IX 1876 r.*; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880, s. 73-74.

³³ PSZRI I, t. 20, № 14392, ukaz z 7 XI 1775, art. 94; PSZRI II, t. 45, № 48501, *Положение об управлении благотворительными заведениями в губерниях Царства Польского* z 19 VI 1870, art. I.1, 2 i 9; Л. Е. Лаптева, dz. cyt., s. 59.

³⁴ Powstał 1 I 1871 r. wraz z likwidacją KU i niezależnych od Gubernatorów Komisji w guberniach; DPKP, t. 71, s. 59, ukaz z 18 XI 1870; PSZRI II, t. 36, № 36660, *Положение о губернских и уездных по крестьянских учреждениях* z 19 II 1861, art. 123; C. Ohryzko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem*, KH, t. 69 (1962), s. 902-903; J. Kozłowski, *Realizacja reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w latach 1867-1975*, PH, t. 89 (1998), s. 238.

³⁵ Sprawy urzędu prowadził wydział wojskowo-policyjny Rządu Gubernialnego; ZP, t. 4, *Ustawa o obowiązku służby wojskowej* z 2 I 1874, art. 81; A. Okolski, dz. cyt., s. 298-301.

propinacyjna³⁷, komitet do spraw drobnego kredytu³⁸, urząd ds. stowarzyszeń³⁹, urząd ds. fabrycznych⁴⁰, komitet trzeźwości ludowej i urząd od podatku przemysłowego. Skład prezydiów tych organów był bardzo podobny i zawierał wicegubernatora i szefów lokalnych organów administracji, sądownictwa i służb mundurowych⁴¹. Królestwo i pod tym względem różniło się od Cesarstwa, gdzie istniało więcej takich organów jak choćby komitet statystyczny⁴², urzędy do spraw więzień⁴³ czy urząd do spraw duchowieństwa prawosławnego⁴⁴.

Dla gubernatorów było to nieraz obowiązki bardzo kłopotliwe i tak np. poważne problemy wiązały się z zasiadaniem w kolegiach ds. służby wojskowej – „Устав этой повинности был неособенно сложен, но комментарии к нему, сенатских решений и министерских циркуляров было целые томы, и губернатор который не хотел быть всецело в руках неперменного члена должен был уметь разбираться в этой закулисной литературе”. Inne kłopoty wiązały się z zasiadaniem w komitecie ochrony lasów – tam stałym członkiem-referentem był zarządzający dobrami państwowymi lub starszy rewizor leśny, dobrze znający techniczną stronę rozpatrywanych spraw i dlatego trudno było z nimi walczyć broniąc interesy właścicieli. Podobnie w prezydium ds. fabrycznych, gdzie stałymi członkami byli starsi inspektorowie fabryczni, z których „одни защищали рабочих, другие мирволили фабрикантом, часто пытались скрывать свои намерения техническими выводами и надо было разбираться в делах чтобы их разоблачать”. Czasem gubernator był zmuszony wykazać się wiedzą, żeby bronić obywateli np. przed zarządzającym izbą skarbową w prezydium ds. podatku przemysłowego, a innym razem studiować księgowość żeby wykryć dochody handlowców i fabrykantów po mistrzowsku manewrujących przed obliczem prezydiów ds. rozkładu podatku (raskładocznych prisutstwij). Ostatecznie Striemouchow dochodzi do następujących wniosków:

³⁶ Na mocy ustawy z 16 IV 1888 r. wprowadzonej w Królestwie Polskim w 1898 r.

³⁷ 1 I 1899 zniesiono prawo propinacyjne i wprowadzono skarbową sprzedaż napojów alkoholowych – Komisje działały do 1908 r.

³⁸ Powstał w 1906 r. na podstawie przepisów o instytucjach drobnego kredytu z 1895 i 1904 r. – SUiRP 1895, s. 1754; tamże 1904, s. 1232.

³⁹ SUiRP, 1906, № 48, ukaz z 17 III 1906 r., s. 696-704.

⁴⁰ SUiRP, 1897, № 729, s. 2190; H. Altman, *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion”, t. 21 (1952), s. 47-57; W. Suchodolski, *Akta kancelarii starszego inspektora fabrycznego guberni warszawskiej*, „Archeion”, t. 21 (1952), s. 63-70; P. Bańkowski, *Łomżyńska Inspekcja Fabryczna i jej akta, organizacja i zakres działalności*, „Archeion”, t. 21 (1952), s. 97-117.

⁴¹ J. Zaborowska, *Ustrój, dzieje i akta kancelarii Gubernatora warszawskiego z lat 1866-1917*, „Archeion”, t. 51 (1969), s. 145.

⁴² PSZRI II, t. 9, № 7684, *Правила для статистического отделения при Совете министра внутренних дел и статистических комитетов в губерниях* z 20 XII 1834, § 27; PSZRI II, t. № 36453, *Положение о Губернских и Областных Статистических Комитетах* z 26 XII 1860, art. 4.

⁴³ PSZRI II, t. 26, № 25725, *Устав Общества попечительного о тюрьмах* z 7 XI 1851 r.

⁴⁴ PSZRI II, t. 38, № 39481, *Об учреждении особых Присутствий и других мерах для улучшения быта Православного духовенства* z 14 IV 1863 r.; por. С. Рустамова, *Губернские присутствия смешанного состава как местные органы административной юстиции в пореформенный период*, „Право и жизнь”, R 2000, № 29, www.pravogizn.h1.ru.

Чего требовано от судии, от чиновника министерства юстиции? Честности, знания дела, трудолюбия. От лица прокурорского надзора требовалось уже более: большой такт, находчивость, красноречие. Губернатор сверх этих качеств, должен был обладать еще большою обходительностью, твердостью воли, личною смелостью и соответствующей внешностью. Последней черты от других, кроме полидии, этого не требовано⁴⁵.

Ponadto gubernator ponosił odpowiedzialność za setki urzędników i ludność, posiadającą swoją wolę i potrzeby, bardzo często rozmiijające się z opiniami urzędników.

Gubernator realizował swoją władzę wykonawczą bezpośrednio przez swoją kancelarię lub wydziały rządu gubernialnego⁴⁶, przewodnicząc w ciałach kolegialnych, nadzorując pracę instytucji gubernialnych i powiatowych (w tym instytucji dobroczynnych) poprzez coroczne rewizje i sprawozdania⁴⁷. Pośrednio naczelnik guberni miał wpływ również na organy innych resortów i samorządu wiejskiego.

Konsekwencją powierzenia gubernatorowi nadzoru nad „porządkiem” społecznym i politycznym było całkowite odseparowanie rządów gubernialnych od spraw tego typu (zarówno prezydium jak i wydziałów) i skoncentrowanie ich w kancelarii gubernatora⁴⁸. Trafiały tam sprawy tajne i polityczne, nawet jeśli uprzednio wpłynęły do kancelarii rządu. Zresztą gubernator mógł przydzielić każdą sprawę własnej kancelarii celem wydania jakiegoś postanowienia, z pominięciem rządu, by potem zwrócić ją do dalszego prowadzenia odpowiedniemu referatowi rządu. Mógł też zrobić odwrotnie – wykorzystać prezydium rządu jako ciało doradcze i jednocześnie zrzucić na niego odpowiedzialność⁴⁹.

Przez kancelarię gubernator, jako dowódca brygady straży ziemskiej danej guberni, realizował swoją władzę nad oddziałami policji (земская стража). Do jego kompetencji zaliczono sprawy personalne, inspektorskie i dyscyplinarne oraz

⁴⁵ GARF, zesp. P 6546, inw. 1, sygn. 2-5, П.П.Стремоухов, *Все в прошлом*, s. 486.

⁴⁶ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...* z 19 (31) XII 1866 r., art. 14 i 19; SZRI, wyd. 1912 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 17 i 22.

⁴⁷ A. Okolski, dz. cyt., s. 230.

⁴⁸ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...* z 19 (31) XII 1866 r., art. 15; DPKP, t. 67, *Ukaz o zniesieniu KRPiS* z 28 III (9 IV) 1867 r.; DPKP, t. 68, *Ukaz o zniesieniu KRSW...* z 29 II 1868 r.; DPKP, t. 69, *Ukaz o Warszawskim Komitecie Cenzury* z 17 IX 1869 r.; DPKP, t. 70, *Ustawa o zarządzie zakładami dobroczynności* z 19 VI 1870 r., art. 29; DPKP, t. 71, *Ukaz o zniesieniu Komitetu Urządzającego...* z 23 III 1871 r.; PSZRI, t. 49, № 53023a, ukaz z 11 (23) I 1874 r.; ZP, t. 6, s. 73 i n., akty prawne reformujące sądownictwo Królestwa zatwierdzone 19 II 1875 r., art. 15-17; PSZRI, t. 51, № 56127, uchwała Komitetu do spraw Królestwa *Об упразднении правительственной Комиссии Юстиции царства Польского* z 24 VI 1876 r.; PSZRI, III, t. 4, № 1941, *Ukaz najwyższy* z 5 I 1884 r.; SZRI, wyd. 1912 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 18; A. Okolski, dz. cyt., s. 230-231.

⁴⁹ SZRI, wyd. 1912 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 21; DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...* z 19 (31) XII 1866 r., art. 18; J. Zaborowska, *Ustrój, dzieje i akta Kancelarii Gubernatora Warszawskiego z lat 1866-1917*, „Archeion”, t. 51 (1969), s. 145.

podziału powiatu na rewiry⁵⁰. Tutaj prowadzono sprawy o nadzorze policyjnym i sprawy pozwoleń na broń. Co do stosunku do innych formacji mundurowych gubernatorzy nie posiadali, co prawda, władzy nad oddziałami wojskowymi, ale mogli wzywać ich pomocy w szczególnych przypadkach i zapewne również w tym celu byli informowani o ruchach wojsk⁵¹. O innych powodach powiemy niżej. Jeżeli chodzi o straż graniczną, to gubernatorowie mieli obowiązek konsultowania się z dowódcą okręgu oddzielnego korpusu straży pogranicznej w sprawach budowlanych na terenie 250 sążniowej strefy przygranicznej. Ewentualne różnice zdań między gubernatorem i wymienionym wyżej naczelnikiem rozstrzygał generał-gubernator warszawski⁵².

Konsekwentnie, przez kancelarię, gubernator realizował swoje kompetencje w kwestii cenzury, kontrolowania ruchu ludności (sprawy paszportowe)⁵³, oraz nadzoru nad uważanymi za podejrzane kategoriami ludzi – cudzoziemcami i duchowieństwem katolickim. W tym ostatnim przypadku w grę wchodziło wydawanie paszportów (pozwoleń na opuszczanie powiatu), zatwierdzanie duchownych na stanowiskach i kontrolowanie działalności klasztorów. W wyżej wymienionych sprawach gubernator kierował się instrukcjami generał-gubernatora⁵⁴.

Realizując swoje uprawnienia gubernator poza kancelarią miał do dyspozycji cały aparat urzędowy rządu gubernialnego, w którym nie tylko prowadził obrady prezydium⁵⁵, ale mógł też dysponować zapleczem urzędowym w postaci wydziałów i realizować przez nie część swoich uprawnień⁵⁶. Szczególnie rozbudowane i dające rzeczywistą władzę były możliwości kształtowania przez gubernatora składu osobowego administracji gubernialnej. Od niego zależało mianowanie, przenoszenie i delegowanie oraz zwalnianie urzędników zarządów gubernialnych i powiatowych do VII rangi włącznie, oprócz członków prezydium rządu gubernialnego, a także uwalnianie na urlop do czterech miesięcy podległych urzędników, za wyjątkiem urzędników V rangi (czyli wicegubernatora), którym gubernator miał prawo udzielać urlopu nie dłuższego niż miesiąc⁵⁷. Mógł także

⁵⁰ SZRI, wyd. n. 1899 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 130-132, 135, 138, 140, 142-144; J. Kozłowski, *Straż Ziemska w Królestwie Polskim w latach 1867-1875*, PH, t. 91 (2000), s. 519-534.

⁵¹ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...* z 19 (31) XII 1866 r., art. 9 i 11; A. Okolski, dz. cyt., s. 229-230.

⁵² SuIRP, 1904, № 85, poz. 875, ukaz z 25 III 1904 r., art. 2-4.

⁵³ Trzeba pamiętać, że paszport wówczas to nie tylko dokument upoważniający do przekroczenia granicy państwa.

⁵⁴ DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...*, art. 15, uwaga 1; A. Okolski, dz. cyt., s. 231.

⁵⁵ PSZRI II, t. 20, № 18580, ustawa z 2 I 1845 r., art. 6; PSZRI II, t. 40, № 42180, przepisy z 8 VI 1865 r., art. 3.

⁵⁶ SZRI, wyd. 1912 r., t. 2, cz. 1, *Учреждение Управления губерний Царства Польского*, art. 19.

⁵⁷ DPKP, t. 68, *Dodatkowe przepisy do najwyżej zatwierdzonej 19/31 XII 1866 r. ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego* z 29 II 1868 r., s. 27; ZP, t. 16, s. 690, uchwała Komitetu Ministrów z 19 VIII 1879 r. – gubernator mógł wnioskować o odwołanie z powodu *неблагонадежности* nawet urzędników mianowanych przez inne resorty.

przedstawiać urzędników do nagród, ale też wszczynać śledztwa przeciw nim i karać⁵⁸. Ponadto, do czasu reformy sądownictwa, proponował kandydatów na stanowiska sędziów pokoju⁵⁹ oraz zatwierdzał wybory rabinów, a nawet mianował ich, gdy gmina żydowska nie przedstawiła odpowiednich kandydatów⁶⁰. Wydziały rządu prowadziły również sprawy cenzury zastrzeżone do decyzji gubernatora: pozwolenia na wyścigi konne, spektakle teatralne i in. wystąpienia publiczne, ale też sprawy nadzoru nad ściąganiem podatków i kilka innych o mniejszej wadze⁶¹.

Jedynie częściowo zależne od gubernatora pozostawały izby skarbowe i gubernialne zarządy akcyzy. Izby skarbowe, zajmujące się podatkami i opłatami m.in. skarbowymi, sądowymi, ubezpieczeniowymi oraz nadzorem nad majątkami (do 1885 r.) i lasami (do 1880 r.) państwowymi, były też sądem administracyjnym dla przestępstw skarbowych. Jednak niektóre ich decyzje wymagały aprobaty organów administracji ogólnej zarządu gubernialnego (odbiór budynków powyżej 1500 rb., licytacje od 5 do 10 tys. rb., rezygnacja z prowadzenia procesu sądowego dotyczącego dóbr państwowych), a inne znów musiały być podawane do jego informacji (roczna suma opłat za dzierżawy, zmiana dzierżawców, taksy materiałów leśnych, sprzedaż drewna, coroczne wyręby). Rządy gubernialne i zarządy powiatowe rewidowały pozostające w ich gestii kasy miejskie i przekazywały tymże informacje o wymiarze podatku i innych opłat oraz o egzekucji lub umorzeniu zaległości płatniczych⁶². Gubernialne zarządy akcyzy zajmowały się ściąganiem podatków niestałych (od wyrobu trunków, tytoniu i cukru) i ściganiem wykroczeń w tej materii, ale gubernator kontrolował ich działalność, a w razie nadużyć oddawał pod sąd urzędników winnych strat. Poza tym zarządy akcyzy podlegały nadzorowi gubernatora we wszystkich sprawach mogących przynieść szkodę skarbowi⁶³.

Jednym z aspektów zmian z początku 1866 r. była nowa ideologia sprawowania władzy w Królestwie. Przewaga kompetencji szefa powodowała w

⁵⁸ W aktach Д. П. Колосова czytamy: „за небрежное отношение к служебным обязанностям, подвергнут аресту при канцелярии на пять суток с исправлением занимаемой должности” – APL, RGL sygn. os. 767; por. SZRI, wyd. 1857 r., t. 2, cz. 1, *Общее Губернское Учреждение*, art. 808 i 809.

⁵⁹ ZP, t. 6, s. 77, *Postanowienie o zastosowaniu ustaw sądowych z 20 XI 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego* zatw. 19 II 1875 r. W zamian przyznano im uprawnienia względem sądów gminnych; A. Okolski, dz. cyt., s. 231.

⁶⁰ DPKP, t. 68, *Dodatkowe przepisy do najwyżej zatwierdzonej 19 (31) XII 1866 r. ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 29 II 1868 r.*, s. 27.

⁶¹ Było to potwierdzanie dowodów szlachectwa, pozwolenia na ekshumację i przewożenie ciał, sprawy wystaw rolniczych i przemysłowych, oraz sprawy nadzwyczajnych wypadków; DPKP, t. 66, *Ustawa o zarządzie gubernialnym...*, art. 16; DPKP, t. 67, *Ukaz o oddaniu pod władzę MSW...*, art. 6; DPKP, t. 67, *ukaz z 11 XI 1867 r.*, s. 350; DPKP, t. 68, *Ukaz o zniesieniu KRSW...* z 29 II 1868 r., art. 3; ZP, t. 6, *Postanowienie o zastosowaniu ustaw sądowych z 20 IX 1864 r. do warszawskiego okręgu sądowego*, art. 33.

⁶² A. Okolski, dz. cyt., s. 284.

⁶³ DPKP, t. 65 (1865); A. Okolski, dz. cyt., s. 295. K. Latawiec, *Таможенные учреждения в Польском Королевстве в 50-60 гг. XIX века*, [w] *История торговли, податків та мита*, red. О. О. Дячок, Дніпропетровськ 2007, s. 124-130; tenże, *Администрация акцизная на терені Królestwa Polskiego w latach 1866-1915*, [w] *Дієіє бюрократії на землях польських*, том I, red. A. Górak, I. Łuć i D. Magier, Lublin-Siedlce 2008, s. 261-281.

konsekwencji potrzebę wprowadzenia zastępstwa.⁶⁴ Rozległe prerogatywy naczelnika guberni nie pozwalały mu skupić się na bezpośrednim kierowaniu pracą podległych mu (nawet bezpośrednio) urzędów. Stąd wprowadzeni jeszcze przed generalną reformą i silna pozycja jego „prawej ręki” – wicegubernatora. Na podstawie ukazu Aleksandra II namiestnik Królestwa Polskiego wydał 5/17 II 1866 r. postanowienie „O złagodzeniu zarządu wojskowego w Królestwie Polskim”, którym ustanowił stanowiska wicegubernatorów w pięciu „Zarządach Gubernialnych Królestwa Polskiego”. Odpowiedni artykuł brzmiał: „W każdej z istniejących pięciu guberni Królestwa Polskiego, ustanawia się urząd Wicegubernatora. Wicegubernatorowie przeznaczeni będą do pomocy gubernatorom cywilnym, i w skutku tego, zasiadają stale na ogólnych posiedzeniach rządów gubernialnych, prezydując na takowych, w razie nieobecności gubernatorów, i wykonywać będą w ogólności w zarządzie administracyjno-gospodarczym guberni, (z wyjątkiem interesów policyjnych) wszystko to, do czego ich upoważnią Gubernatorowie cywilni, których, w ogóle zastępować będą w przypadkach choroby lub nieobecności”.⁶⁵

Stanowisko wicegubernatora mieściło się w wysokiej V klasie.⁶⁶ Początkowo wicegubernatorowie byli mianowani i zwalniani „przez Namiestnika w Królestwie, na przedstawienie Dyrektora Głównego Spraw Wewnętrznych i Duchownych”.⁶⁷ Wkrótce porządek ten zmieniono, ustalając, że „wicegubernator mianowany jest i uwalniany przepisany porządkiem przez najwyższe polecenie, ogłoszone w najwyższym rozkazie”.⁶⁸

Ustawa z 19/31 XII 1866 r. zawiera pewne niekonsekwencje (powtarzane potem w „Учреждении управления губерний Царства Польского”). Mianowicie w rozdziale drugim, poświęconym uprawnieniom wicegubernatora, określono, że może on przewodniczyć posiedzeniom prezydium tylko w zastępstwie gubernatora (reperkusja postanowienia namiestnika z 1866 r. wzorowanych na porządkach w Imperium). Tymczasem w kolejnym rozdziale art. 32 mówi: „Posiedzenia rządu gubernialnego zbierają się celem kolegialnego rozpoznania i zadecydowania przedmiotów: a) pod prezydencją gubernatora (lub Wicegubernatora, gdy ten ostatni zarządza gubernią), i b) pod prezydencją wicegubernatora, z urzędu jego”. Następnie art. 35 zawiera dość obszerne wyliczenie spraw, które podlegają

⁶⁴ H. Izdebski, *Kolegialność i jednoosobowość w zarządzie centralnym państwa nowożytnego*, Warszawa 1975.

⁶⁵ DPKP, t. 64:1866, O złagodzeniu zarządu Wojskowego w Królestwie Polskim, art. 14; postanowienie ogłoszono 8/20 IV 1866 r.

⁶⁶ DPKP, t. 66:1866, Etaty rządów gubernialnych i powiatowych w guberniach Królestwa Polskiego, s. 225 i 231.

⁶⁷ DPKP, t. 64: 1866, O złagodzeniu zarządu Wojskowego w Królestwie Polskim, art. 15 i 17; SZRI, wyd. n. 1899 r., t. 2, cz. 1, Учреждение управления губерний Царства Польского, art. 24; pierwszego wicegubernatora lubelskiego – Pistohlkorsa mianowano 28 IV/10 V 1866 r. – APL, RGL (1837 – 1866), sygn. 1450.

⁶⁸ DPKP, t. 66, Ustawa o zarządzie gubernialnym..., art. 21.

rozpatrzeniu pod jego przewodnictwem.⁶⁹ Co prawda znaczenie wicegubernatora było mniejsze niż gubernatora, ale analiza jego pozycji ustrojowej – wyraźnie różnej od kierowników wydziałów – prowadzi do wniosku, że możemy mówić o wykształceniu się kolejnego organu w ramach zarządu gubernialnego. Poza cechami rzeczowymi (wydzielony zakres spraw pozostawiony do jego samodzielnej decyzji) świadczą za tym też cechy formalne, jak choćby poświęcenie mu oddzielnego rozdziału w „Ustawie o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego” z 19/31 XII 1866 r. Tak silna pozycja wicegubernatora była charakterystyczna jedynie dla Królestwa, bowiem w ustawach o służbie cywilnej w Cesarstwie nie ma mowy o własnych kompetencjach zarówno samodzielnych, jak i prezydium rządu pod jego przewodnictwem.⁷⁰

Cytowany już Striemouchow zwraca też uwagę na problemy życia codziennego gubernatora. „Всегда показывать себя спокойным, когда у него иногда, по условиям служебной или частной жизни, на душе скребли кошки, и, что в сущности частной жизни у него не было” – pisał po zakończeniu służby w Suwałkach, gdzie zachorował od stałego przesiadywania za biurkiem. A gdy lekarz zalecił mu spacerować, musiał odmówić ze względu na brak odpowiednio utrzymanych ulic w mieście. Z kolei bilard zarzucił, ponieważ towarzystwo zaczęło plotkować. Np. jego poprzednik w Saratowie Szypowski urządził *tennis ground* i rozniosło się, że gubernator nic nie robi tylko gra. Tak więc „Губернатор не имел права заняться тем, чем ему хотелось, в немногие часы ему принадлежавшие”. Społeczeństwo zwracało także uwagę na żonę gubernatora, w odróżnieniu od żon innych lokalnych dygnitarzy – „Было много отлично работающих губернаторов и даже ломавших себе шею из за своих жен”. Żona gubernatora powinna być osobą publiczną, udzielającą się towarzysko, uprzejmą i przystępną, nie dającą swoim sposobem życia podstawy do pomówień. Jednak najważniejszym zagrożeniem dla gubernatora, a przez to i dla państwa, było negatywne i prześmiewcze przedstawianie gubernatorów w literaturze.⁷¹

4. Obsada stanowisk gubernatora i wicegubernatora w Królestwie Polskim

Zasadnicze mechanizmy doboru kandydatów na stanowiska kierownicze w administracji Królestwa Polskiego w epoce popowstaniowej, a szczególnie na stanowiska gubernatorów, wydają się być rozpoznane.⁷² Jednakże w większości były to kryteria wyjątkowe, zastosowane w szczególnych okolicznościach i można

⁶⁹ Tamże, art. 35; SZRL, wyd. n. 1899 r., t. 2, cz. 1, Учереждение управления губерний Царства польского, art. 35.

⁷⁰ A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski...*, dz. cyt., s. 97 – 101.

⁷¹ GARF, zesp. P 6546, inw. 1, sygn. 2-5, П.П.Стремоухов, *Все в прошлом*, s. 485.

⁷² Ł. Chimiak, *Kariery tzw. Białych w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w II poł. XIX w.*, PH t. 88 (1997); Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863 – 1915...*, dz. cyt., Wrocław 1999. Л. Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше: (XIX - начало XX в.)*, Москва 1999; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, KH, t. 69 (1962); J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867-1875*, PH t. 87 (1996).

je z grubsza odnieść do pierwszego okresu kształtowania elity biurokratycznej „podbitego” kraju. Jednak nawet wtedy poszczególni reformatorzy (namiestnik T. T. Berg, członek Komitetu Urządzającego i dyrektor KRSWiD W. A. Czerkasskij i członek Komitetu Urządzającego naczelnik Własnej JCM kancelarii ds. KP N. A. Milutin) starali się ulokować na jak najwyższych stanowiskach, przede wszystkim swoich ludzi. Ten model – patronatu, klientelizmu czy wręcz nepotyzmu – będzie oczywiście występował i później jednak nigdy już nie będzie tak wyrazisty, ponieważ protektorów będzie więcej, podobnie jak dróg protekcji.

W tym pierwszym okresie każdy w wymienionej trójki chciał obsadzić stanowiska gubernatorów ludźmi oddanymi sobie i gwarantującymi realizację ich polityki. Różnie też wyobrażano sobie grupy rekrutacji na te stanowiska. Czerkasskij promował oficerów sztabu generalnego (co najmniej pułkowników) i przewodniczących komisji ds. włościańskich, którym obiecał stanowiska gubernatorów już wiosną 1864 r.⁷³ Wśród badanej grupy rzeczywiście było wielu komisarzy włościańskich lub osób zajmujących się z urzędu sprawami położenia chłopów.

Natomiast Berg początkowo powierzał stanowiska gubernatorskie znanym sobie wyższym oficerom. Potem starał się dobierać osoby znające sytuację w Królestwie (np. biorące udział w tłumieniu powstania styczniowego).⁷⁴ Warto nadmienić, że już od czasów odwilży posewastopolskiej uznawano wykształcenie wojskowe za nieodpowiednie dla gubernatora.⁷⁵ Przeglądając biogramy omawianych gubernatorów można dojść do wniosku, że Królestwo było enklawą myśli administracyjnej Mikołaja I.

Berg starał się aby to jemu, jako namiestnikowi oficjalnie zagwarantowano proponowanie ministrowi kandydatów do nominacji i odwoływania. W 1871 r. minister spraw wewnętrznych wyjaśnił namiestnikowi w Królestwie kryteria, które powinien spełniać kandydat na omawiane stanowiska. Wedle ministra powinien to być urzędnik z długą praktyką w urzędach gubernialnych – najlepiej wicegubernator lub kierownik samodzielnego urzędu.⁷⁶ Podobnie w 1876 r. Kotzebue uzyskał aprobatę ministra dla zasady, aby wicegubernatorami mianować w pierwszej kolejności naczelników powiatów.⁷⁷

Studiując biogramy gubernatorów i wicegubernatorów omawianych guberni nie trudno zauważyć, że tryb mianowania gubernatorów bardzo często wiązał się z powołaniem na czas jakiś na stanowisko urzędnika do specjalnych poruczeń przy MSW lub generał-gubernatorze warszawskim. Można się wręcz spotkać z tezą, że tryb mianowania na stanowisko gubernatora był związany z powstaniem na

⁷³ K. Groniowski, dz. cyt., s. 898.

⁷⁴ K. Groniowski, dz. cyt., s. 898 – 899. J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni...*, dz. cyt., s. 827.

⁷⁵ И. Блинов, *Губернаторы...*, dz. cyt., s. 264

⁷⁶ J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni...*, dz. cyt., s. 829.

⁷⁷ S. Kieniewicz, *Theodor hrabia Berg – wielkorządca feudalnym czy też burżuazyjnym stylem?* [w] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, Wrocław 1976, s. 281.

początku XIX wieku instytucji „kandydatów na gubernatorów”⁷⁸. Wkrótce po powołaniu MSW pojawiły się przy nim stanowiska *чиновников особых поручений*. Następnie analogiczne stanowiska wprowadzano i w innych organach zarządu. W trakcie wypełniania tych poruczeń, które z reguły polegały na rewizjach urzędów administracji terenowej i śledztwach, minister spraw wewnętrznych (lub generał-gubernator) miał możliwość poznać walory pretendentów na stanowiska gubernatorskie i polecać carowi (odpowiednio ministrowi) zamianowanie.

Do tego modelu można jeszcze dodać przenoszenie przed nominacją na inne stanowiska usytuowane bezpośrednio przy decydentach, którzy w ten sposób mogli obserwować osoby wybrane lub im polecane. Blinow krytykował taki stan rzeczy pisząc że wielu młodych ludzi spędzało wiele lat (10 – 15) przy kancelariach petersburskich czekając na nominację na znaczne stanowiska. „Przynosząc ze sobą jedynie kilka pomysłów i kancelaryjnych zwyczajów oraz niedowierzanie samorządowi i ślepą wiarę w biurokrację”.⁷⁹ Stanowiska takie, których pełnienie niewątpliwie stanowiło przełomowy moment kariery, I nie chodzi tu bynajmniej o zaliczenie w etat danego urzędu bez przydzielenia stanowiska.

Poza wymienionymi sposobami awansu na stanowisko gubernatora i wicegubernatora należy wymienić jeszcze jeden - *по личному указанию монарха*, praktycznie bez konsultacji. Fakt osobistej znajomości z carem lub ministrem spraw wewnętrznych mógł wpływać nie tylko na sam fakt mianowania, ale i na odpowiednio długie utrzymanie się na stanowisku. Ponadto takie znajomości wpływały na pozycję i efektywność gubernatora. Oczywiście zawsze było możliwe mianowanie na takie stanowisko dzięki wstawiennictwu wpływowych krewnych i powinowatych lub możnych protektorów.

Obsada stanowisk gubernatora i wicegubernatora w Królestwie Polskim
(nazwisko, imię i patronimik, daty nominacji i opuszczenia stanowiska)

GUVERNIA CHEŁMSKA (холмская)
gubernatorowie
Волжын, Александр Николаевич, 2 IX 1913 – 7 VII 1914
Кашкарёв, Борис Дмитриевич, 7 VII 1914 – 15 VIII 1916
Савелов, Леонид Михайлович, 29 VIII 1916 – 18 III 1917
wicegubernatorowie
Фуллон, Александр Иванович, 1 IX 1913 – 18 VIII 1914
Мясоедов, Владимир Николаевич, 18 VIII 1914 – 20 XII 1914
Теренин, Михаил Михайлович, 20 XII 1914 – 15 VI 1917
GUVERNIA KALISKA (калишская)
gubernatorowie

⁷⁸ В. Кононов, *Прерогатива монарха. Формирование губернаторского корпуса в дореволюционной России (на материалах Смоленской губернии)*, „Москва” R. 2006, июль, <http://www.moskvam.ru/2006/07/kononov.htm>.

⁷⁹ И. Блинов, *Губернаторы...*, dz. cyt., s. 265.

Щербатов, кн. Александр Петрович, 1 I 1867 - 13 XI 1869
Мацнев, Владимир Николаевич, 3 XII 1869 - 3 IV 1874
Карнович, Дионисий Гаврилович, 5 IV 1874 - 28 X 1876
Данилов, Константин Дмитриевич, 12 XI 1876 - 29 XII 1876
Набоков, Михаил Николаевич, 7 I 1877 - 12 I 1879
Шабельский, Петр Иванович, 12 I 1879 - 21 I 1883
Дараган, Михаил Петрович, 21 I 1883 - 16 X 1902
Новосильцев, Николай Иванович, 10 XII 1902- 1 I 1913
Рафальский, Трифилтий Лукич, 28 I 1913 - 11 VIII 1914
Толмачев, Николай Александрович, 18 VIII 1914 - ? 1917
wicegubernatorowie
Рыбников, Павел Николаевич, 1 I 1867 - 17 XI 1885
Евреинов, Дмитрий Павлович, 23 I 1886 - 20 I 1892
Брежинский, Ананий Иванович, 12 III 1892 - 25 VIII 1897
Стремоухов, Петр Петрович, 8 IX 1897 - 16 X 1904
Пилыц, Александр Иванович, 16 X 1904 - 22 XII 1906
Лигин, Валериан Валерианович, 12 I 1907 - 27 V 1914
Родзянко, Алексей Валерианович, 23 VII 1914 - ? 1917
GUVERNIA KIELECKA (келецкая)
gubernatorowie
Хлебников, Константин Дмитриевич, 25 III 1866 - 18 III 1869
Нератов, Анатолий Иванович, 18 III 1869 - 12 III 1871
Лещов, Александр Никитич, 23 IV 1871 - 5 VII 1884
Иваненко, Николай Иванович, 5 VII 1884 - 2 V 1897
Щировский, Евгений Павлович, 2 V 1897 - 1 VII 1899
Озеров, Борис Александрович, 1 VII 1899- 6 IV 1914
Лигин, Валериан Валерианович, 27 V 1914 - ? 1917
wicegubernatorowie
Мануилов, Аполлон Аполлонович, 1 I 1867 - 15 IX 1869
Горемыкин, Иван Лонгинович, 15 IX 1869 - 20 VI 1873
Севастьянов, Михаил Николаевич, 14 VII 1873 - 9 VI 1878
Фрибес, Александр Викентеевич, 9 VII 1878 - 20 VIII 1879
Субботкин, Евгений Михайлович, 8 II 1880 - 16 II 1884
Майлевский, Михаил Александрович, 12 IV 1884 - 5 VII 1884
Подгородников, Иван Григорьевич, 5 VII 1884 - 4 VII 1885
Солнцев, Александр Андреевич, 4 VII 1885 - 3 XII 1885
Миллер, Константин Константинович, 26 XII 1885 - 29 VII 1887
Озеров, Борис Александрович, 10 VIII 1887 - 3 XII 1892
Михалевич, Матвей Викторович, 3 XII 1892 - 28 IV 1908
Девель, Дмитрий Федорович, 28 IV 1908 - 18 I 1911
Кобылецкий, Орест Михайлович, 14 II 1911 - ? 1917

GUBERNIA LUBELSKA (люблицкая)	
gubernatorowie	
Буцковский, Михаил Андреевич, 13 VIII 1863 – 5 VI 1875	
Лишин, Константин Андреевич, 16 VI 1875 – 18 X 1880	
Стамеров, Леонид Сергеевич, 3 XI 1880 – 18 III 1886,	
Тхоржевский, Владимир Филиппович, 18 III 1886 – 26 II 1905	
Менкин, Евгений Васильевич, 19 III 1905 – 30 I 1912	
Келеповский, Аркадий Ипполитович, 16 V 1912 – 10 XI 1914	
Стерлигов, Илья Иванович, 10 XI 1914 – ? 1917	
wicegubernatorowie	
Пистолькорс, Ипполит Карлович 26 IV 1866 – 26 XII 1867	
Конисский, Аполлон Фёдорович, 26 XII 1867 – 4 I 1884	
Коростовцев, Михаил Любимович, 26 I 1884 – 10 VIII 1887	
Севастьянов, Михаил Николаевич, 8 X 1887 – 17 XII 1900	
Малаев, Алексей Николаевич, 22 I 1901 – 14 V 1902	
Стефанович, Константин Константинович, 8 VI 1902 – 25 I 1903	
Смирнов, Владимир Александрович, 14 III 1903 – 1 IV 1905	
Скрябин, Михаил Дмитриевич, 1 IV 1905 – 12 V 1907	
Селецкий, Михаил Викторович, 16 VI 1907 – 14 XI 1914	
Чегодаев-Соконский, Алексей Павлович, 20 XII 1914 – 1917	
GUBERNIA ŁOMŻYŃSKA (ломжинская)	
gubernatorowie	
Менкин, Василий Дмитриевич, 1 I 1867 – 19 XII 1880	
Толочанов, Аркадий Андреевич, 19 XII 1880 – 15 X 1883	
Эссен, Рейнгольд Васильевич фон, 10 XI 1883 – 17 IV 1896	
Роговский, Александр Иванович, 19 VII 1896 – 15 III 1897	
Щировский, Евгений Павлович, 22 III 1897 – 2 V 1897	
Корф, Семен Николаевич, 2 V 1897 – 20 I 1907	
Татищев, Дмитрий Николаевич, 20 I 1907 – 30 VI 1909	
Папудогло, Семен Павлович, 30 VI 1909 – 1917	
wicegubernatorowie	
Энгельгардт, Александр Андреевич, 1 I 1867 – 10 VI 1870	
Леонтьев, Егор Николаевич, 10 VI 1870 – 8 VII 1876	
Долгоруков, Василий Михайлович, 14 X 1876 – 12 XI 1876	
Буксгевден, Рудольф Оттонович фон, 12 XI 1876 – 15 XII 1883	
Севастьянов, Михаил Николаевич, 15 XII 1883 – 8 X 1887	
Николай Модестович Богданович 18 X 1887 – 15 III 1890	
Лабудзинский, Дионисий Николаевич, 5 IV 1890 – 26 VI 1902	
Смирнов, Владимир Александрович, 13 VII 1902 – 14 III 1903	
Розеншильд-Паулин, Алексей Александрович. 14 III 1903 – 26 VII 1909	
Татищев, Никита Алексеевич, 26 VII 1909 – 7 III 1911	

Яновский, Александр Васильевич, 7 III 1911 – 4 III 1915
Рохманов, Михаил Михайлович, 27 IV 1915 – 1917
ГUBERNIA PIOTRKOWSKA (петроковская)
gubernatorowie
Каханов, Иван Семенович, 1 I 1867 – 14 I 1884
Зиновьев, Николай Алексеевич, 16 II 1884 – 5 II 1887
Комаров, Александр Владимирович, 12 III 1887 – 21 II 1890
Миллер, Константин Константинович, 21 II 1890 – 10 X 1904
Арцимович, Михаил Викторович, 10 X 1904 – 13 I 1906
Эссен, Анатолий Оттович, 13 I 1906 – 22 III 1910
Ячевский, Михаил Эдуардович, 28 II 1911 – 23 II 1917
wicegubernatorowie
Превлоцкий, Владимир Александрович, 1 I 1867 – 4 II 1872
Эссен, Рейнгольд Васильевич фон, 10 III 1872 – 10 XI 1883
Тхоржевский, Владимир Филиппович, 24 XI 1883 – 6 VI 1885
Солнцев, Александр Андреевич, 6 VI 1885 – 4 VII 1885
Подгородников, Иван Григорьевич, 4 VII 1885 – 26 II 1891
Михалевич, Матвей Викторович, 16 I 1892 – 3 XII 1892
Озеров, Борис Александрович, 3 XII 1892 – 1 VII 1899
Лидерс-Веймарн, Александр Александрович, 21 VII 1899 – 20 IX 1902
Рейнгард, Иван Александрович, 23 X 1902 – 24 IX 1905
Фортвенглер, Федор Эрастович, 24 IX 1905 – III 1917
ГUBERNIA PŁOCKA (плотская)
gubernatorowie
Врангель, Михаил Егорович, 24 X 1866 – 1 XII 1874 – 23 I 1872
Превлоцкий, Владимир Александрович, 4 II 1872 – 29 III 1874
Врангель, Константин Людвигович, 3 IV 1874 – 31 V 1878
Фредерикс, Александр Александрович, 28 VII 1878 – 23 II 1879
Толстой, Сергей Иванович, 23 II 1879 – 29 IV 1884
Черкасов, Леонид Иванович, 29 IV 1884 – 26 VII 1887
Миллер, Константин Константинович, 29 VII 1887 – 21 II 1890
Янович, Илиодор Александрович, 22 II 1890–19 VII 1901
Гардеев, Николай Николаевич, 12 X 1901 – 6 XI 1902
Нейдгард, Борис Дмитриевич, 20 XI 1902 – 3 IX 1903
Слепцов, Павел Александрович, 15 I 1904–9 VII 1905
Гафферберг, Гаральд Иванович, 9 VII 1905–13 VIII 1910
Розеншильд-Паулин, Алексей Александрович, 13 VIII 1910 – 5 VIII 1914
Фуллон, Александр Иванович, 18 VIII 1914 – 1917
wicegubernatorowie
Горемыкин, Иван Лонгинович, 16 III – 26 XII 1869
Пистолькорс, Ипполит Карлович, 26 XII 1867 – 4 III 1877

Анастасьев, Александр Константинович, 4 III 1877 - 19 V 1881
Коленко, Владимир Захарович, 17 VI 1881 - 6 III 1886
Строкин, Иван Порфирьевич, 16 IV 1886 - 15 II 1890
Супонев, Авдий Николаевич, 15 II 1890 - 28 XI 1891
Ватаци, Эммануил Александрович, 28 XI 1891 - 24 IX 1898
Папудогло, Семен Павлович, 24 IX 1898 - 15 VI 1908
Вревский, Павел Алексеевич, 15 VI 1908 - 1 XI 1911
Балк, Захар Захарович, 1 XI 1911 - 1915
Козлов, Алексей Васильевич, 26 X 1915 - III 1917
GUBERNIA RADOMSKA (радомская)
gubernatorowie
Анучин, Дмитрий Гаврилович, 9 VII 1865 - 7 XII 1879
Долгоруков, Василий Михайлович, 1 I 1880 - 7 X 1883
Толочанов, Аркадий Андреевич, 15 X 1883 - 1 VI 1888
Майлевский, Михаил Александрович, 12 VII 1888 - 19 X 1895
Подгородников Иван Григорьевич, 13 XI 1895 - 20 V 1899
Щировский, Евгений Павлович, 1 VII 1899 - 17 VI 1906
Засядко, Дмитрий Иванович, 17 VI 1906 - 30 III 1915
Брянчанинов, Владимир Николаевич, 6 VI 1915 - 1917
wicegubernatorowie
Толочанов, Аркадий Андреевич (Александрович), 16 III 1866 - 30 VII 1871
Фрибес, Александр Викентьевич, 30 VII 1871 - 9 VI 1878
Севастьянов, Михаил Николаевич, 9 VI 1878 - 15 XII 1883
Буксгевден, Рудольф Оттонович фон, 15 XII 1883 - 10 V 1899
Гафферберг, Гаральд Иванович, 24 V 1899 - 9 VII 1905 г.
Рейнгард, Иван Александрович, 20 VIII 1905 - 21 VI 1914
Астафьев, Николай Анатольевич, 21 VI 1914 - 5 III 1915
Долгово-Сабуров, Николай Николаевич, 16 III 1915 - ?
GUBERNIA SIEDLECKA (седлецкая)
gubernatorowie
Громека, Степан Степанович, 25 III 1866 - 12 XII 1875
Москвин, Дмитрий Фёдорович, 30 XII 1875 - 6 IX 1884
Зиновьев, Михаил Алексеевич, 28 XII 1884 - 9 V 1885
Субботкин, Евгений Михайлович, 9 V 1885 - 1 I 1904
Волжын, Александр Николаевич, 20 II 1904 - 2 IX 1913
wicegubernatorowie
Друкарт, Андрей Иванович, 1 I 1867 - 5 VI 1874
Петров, Александр Иванович, 2 VIII 1874 - 14 IV 1878
Иваненко, Николай Иванович, 21 IV 1878 - 5 VII 1884
Майлевский, Михаил Александрович, 5 VII 1884 - 12 VII 1888
Заушкевич, Иван Дмитриевич, 12 VII 1888 - 1 I 1891

Сухотин, Николай Гавилович, 1 I 1891 – 8 II 1899
Малаев, Алексей Николаевич, 12 III 1899 – 22 I 1901
Стефанович, Константин Константинович, 22 I 1901 – 8 IV 1902
Воейков, Сергей Петрович, 15 VI 1902 – 30 IX 1906
Кобылецкий, Орест Михайлович, 30 IX 1906 – 14 II 1911
Фуллерон, Александр Иванович, 14 II 1911 – 1 IX 1913
GUBERNIA SUWALSKA (сувалкская)
gubernatorowie
Жерве, Петр Карлович, 1 I 1867 – 17 XI 1869
Головин, Сергей Евгеньевич, 5 XII 1869 – 16 IX 1882
Зиновьев, Николай Алексеевич, 16 IX 1882 – 16 II 1884
Субботкин, Евгений Михайлович, 16 II 1884 – 9 V 1885
Тхоржевский, Владимир Филиппович, 6 VI 1885 – 18 III 1886
Стамеров, Леонид Сергеевич, 18 III 1886 – 26 XII 1891
Подгородников Иван Григорьевич, 26 XII 1891 – 13 XI 1895
Божовский, Константин Васильевич, 13 XI 1895 – 7 IX 1898
Ватаци, Эммануил Александрович, 24 IX 1898 – 1 II 1902
Арцимович, Михаил Викторович, 21 II 1902 – 16 X 1904
Стремоухов, Петр Петрович, 16 X 1904 – 24 I 1911
Куприянов, Николай Николаевич, 28 II 1911 – III 1917
wiceгубернаторowie
Церетелев, Николай Николаевич, 1 I 1867 – 26 II 1869
Фрибес, Александр Викентеевич, 14 III 1869 – 30 VII 1871
Толочанов, Аркадий Андреевич, 30 VII 1871 – 19 XII 1880
Рамзай, Николай Александрович, 3 I 1881 – 1 I 1885
Анненков, Александр Антонович, 28 II 1885 – 15 II 1890
Строкин, Иван Порфирьевич, 15 II 1890 – 8 XII 1890
Заушкевич, Иван Дмитриевич, 17 I 1891 – 30 IX 1898
Лобанов-Ростовский, Алексей Николаевич, 11 XI 1898 – 20 III 1900
Ширяев, Георгий Михайлович, 20 III 1900 – 19 VII 1903
Борх, Борис Юрьевич, 19 VII 1903 – 20 XII 1914
Мясоедов, Владимир Николаевич, 20 XII 1914 – 20 II 1916
Штюрмер, Георгий (Юрий) Борисович, 20 II 1916 – 18 V 1916
Макалинский, Дмитрий Платонович, 1916 – III 1917
GUBERNIA WARSZAWSKA (варшавская)
gubernatorowie
Медем, Николай Николаевич, 24 X 1866 – 1 I 1892
Андреев, Юлий Ардалионович, 16 I 1892 – 27 II 1897
Мартынов, Дмитрий Николаевич, 3 III 1897 – 20 I 1907
Корф, Семен Николаевич, 20 I 1907 – 3 XI 1914
Стремоухов, Петр Петрович, 19 I 1915 – 21 III 1916

wicegubernatorowie
Данилов, Константин Дмитриевич, 24 III 1866 - 12 XI 1876
Долгоруков, Василий Михайлович, 12 XI 1876 - 1 I 1880
Андреев, Юлий Ардалионович, 18 I 1880 - 16 I 1892
Гурко, Владимир Иосифович, 20 II 1892 - 11 V 1895
Львов, Алексей Николаевич, 11 V 1895 - 19 IV 1897
Пален, Константин Константинович, 19 IV 1897 - 17 III 1900
Лобанов-Ростовский, Алексей Николаевич, 20 III 1900 - 1 II 1902
Вревский, Павел Алексеевич, 18 V 1902 - 15 VI 1908
Папудогло, Семен Павлович, 15 VI 1908 - 30 VI 1909
Розеншильд-Паулин, Алексей Александрович, 30 VI 1909 - 4 X 1910
Грессер, Иван Карлович, 4 X 1910 - III 1917

5. Charakterystyka

Oba etaty (gubernatora i wicegubernatora) w praktyce zastrzeżone były dla *чиновников русского происхождения* i miały stanowić gwarancję lojalności administracji działającej na terenie guberni. Skoncentrowanie władzy w rękach tych dwóch urzędników miało gwarantować sprawne funkcjonowanie urzędu. Ponadto zagwarantowanie im wszystkich decyzji personalnych, znacznie ułatwiło planowaną depolonizację personelu administracji ogólnej w Królestwie.

Zasadniczo prawo mówiło, że gubernatorów mianowano i zwalniano *ukazami i prikazami* imiennymi cara, a kandydaci, zgodnie z prawem z 1829 r., powinni być wybierani przez Komitet Ministrów, ale ta ostatnia regulacja w końcu wieku XIX była już martwa. Praktyka od dawna uzależniła gubernatorów od ministra spraw wewnętrznych. Reperkusją tego procesu były starania innych resortów o uwolnienie swoich agend terenowych od wpływu gubernatorów.⁸⁰

Wśród wymogów formalnych na pierwszym miejscu trzeba wymienić tabelę rang i związane z nią ograniczenia. Stanowisko gubernatora położone było w klasie IV a wicegubernatora w V.⁸¹ Na zasadach ogólnych urzędnicy mogli być mianowani na stanowisko odpowiadające swoją klasą randze urzędnika. Dopuszczano jednak, w razie konieczności, mianowanie urzędnika na stanowisko o dwie klasy wyższe i o jedną niższe od jego rangi.⁸² W przypadku gubernatorów i wicegubernatorów wchodziły więc w grę tylko rangi: III. Тайный Советник, IV. Действительный статский советник, V. Статский советник, VI. Коллежский Советник, III Надворный советник. Często zdarzało się jednak, że kandydata,

⁸⁰ И. Блинов, *Губернаторы...*, dz. cyt., s. 266; А.С. Минаков, *Губернаторский корпус пореформенной России: состав и механизмы формирования*, «Современная наука», seria: Гуманитарные науки, Nr 1 (2012), s. 11-19.

⁸¹ DPKP, t. 66, s. 225 – 243, Etaty zarządów gubernialnych i powiatowych w guberniach Królestwa Polskiego z 19/31 XII 1866 r.

⁸² SZRI, wyd. n. 1899 r., Свод уставов о службе гражданской изд. 1896 г., art. 138 - 141, 329.

który nie posiadał odpowiednio wysokiej rani mianowano pełniącym obowiązki a zatwierdzano na stanowisku po awansie w rangach. Ponadto prawo rosyjskie zakładało, że wysługa lat do awansowania z XIV rangi na każde wyższe, aż do VIII, wynosiła trzy lata a potem do V klasy – 4 lata. Jednak w Królestwie Rosjanie mieli skrócony okres wysługi rang a ponadto można było awansować za specjalne zasługi tak więc powyższe, wydawałoby się rygorystyczne, zasady w rzeczywistości nie przeszkadzały szybko awansować wybranego kandydata.

Wspomniany już autor monografii o organie gubernatora stwierdzał wprost, że ówczesna praktyka wykazywała brak jakiegokolwiek porządku mianowania gubernatorów. Wszystko zależało od przypadku a szczególnie od protekcji. Praktyka pozostawiała wybór kandydata ministrowi spraw wewnętrznych.⁸³

Губернаторы подчинены Министру Внутренних дел, от которого и зависит их служебная карьера и собственно говоря, самое определение их к должности. Правда, они назначаются Высочайшей властью, но из кандидатов, представляемых Министром Внутренних Дел, а так как Государю Императору положительно нет физической возможности, при массе другого дела, знать кто и достоин и кто недостоин занять должность губернатора, то в действительности назначение зависит от министра. Конечно законодатель предполагал такую возможность и поэтому установил, чтобы о кандидатах на должности губернаторов Министр Внутренних Дел представлял на Высочайшее благоусмотрение через комитет министров, таким образом и другим министрам предоставлена была возможность влиять на назначение губернаторов, чем ослаблялась их исключительная зависимость от Министра Внутренних дел. Но в действительности этот закон никогда не соблюдается. При таких условиях понятно надзор Министра Внутренних дел за губернатпрами имеет на самом деле даже большее значение, чем по закону. На излишнюю зависимость губернатора от Министра Внутренних Дел обратила внимание особая комиссия под председательством статс секретаря коханова, проектировавшая вывести губернатора из положения ведомственного чиновника МВД, в которое он попал по выражению коммидии „не в силу закона, но в силу обстоятельств”.⁸⁴

P. P. Striemouchow określa stanowisko gubernatora jako jedno z najtrudniejszych i dlatego szczególne znaczenie przywiązuje do doboru kandydatów. Ostoją i podstawą państwa wg niego była „klasa rządząca” („правлящий класс”). Nie należy jej utożsamiać z wyższą arystokracją, która w Rosji nie była charakterystyczna dla administracji.

В России титул не свидетельствовал о принадлежности к аристократии, которая скорее определялась близостью ко Двору и богатством. Большинство наших губернаторов принадлежало к стародворянской, помещичье-бюрократической среде, среди них было много военных, особенно Преображенцев; затем следовали лица прокурорского надзора, в

⁸³ И. Блинов, *Губернаторы...*, dz. cyt., s. 263.

⁸⁴ Тамże, s. 337

последние время было назначение человека четыре из земских деятелей. Чем выше среда тем хороший был губернатор⁸⁵.

Broni on tej tezy następująco:

[...]правлящий класс то не результат nepoтизма, это была система, и почти не случалось чтобы были назначения только по ходатайству, без подходящих качеств и знании. Правилом были назначения не исключительно по протекции. Слишком часто останавливано свой выбор на бывших военных, не обладавших высшим образованием. После университетов молодые люди шли в другие ведомства⁸⁶.

Striemochow wysoko ceni praktyczne przygotowanie gubernatorów, dlatego uznaje za odpowiednich właśnie wojskowych, którzy zaczęli od stanowisk ziemskich, komisarzy ds. włościańskich, stałych członków i urzędników do specjalnych poruczeń przy generał-gubernatorach. Chociaż przy przyjmowaniu do Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego Bożowski [patrz biogram nr X] ironicznie spytał: „A co potrafisz poza machaniem szabelką?!”. Wg Striemouchowa najważniejsze przymioty gubernatora przygotowanego poprzez praktykę to: taktowność, honorowość, znajomość spraw, pracowitość, zaradność, krasomówstwo, większa uprzejmość, siła woli, osobista odwaga, odpowiednia powierzchowność. Wszystko to sprawiało, że człowiek mógł stać się częścią klasy rządzącej a nie ukończenie uniwersytetu.⁸⁷ Ponadto dowodził on, że młodzi ludzie, po ukończeniu uniwersytetów, na prowincji upadali moralnie – grali w karty, zajmowali się głównie rozrywkami i pili wódkę.⁸⁸

a) narodowość, wyznanie i pochodzenie geograficzne

Zasadniczym kryterium stosowanym w polityce depolonizacji administracji Królestwa nie była ani lojalność, ani kwalifikacje, ale specyficznie rozumiana narodowość. Specyficznie ponieważ, gdy rozważano zasady przywilejów w Królestwie dla urzędników rosyjskich musiano zrezygnować z bliższego określenia *rusского происхождения* i postanowiono określać je drogą administracyjną dla każdego przypadku odrębnie.⁸⁹ Jednym z głównych powodów tego fiaska była kwestia tzw. Bałtów.

Ze względu na od lat stosowaną przez władze dyskryminację wyznania katolickiego a właściwie narodowości polskiej, szczególnie na terenach Rzeczypospolitej i znaną genezę warstwy rządzącej w Imperium Rosyjskim

⁸⁵ GARF, zesp. P 6546, inw. 1, sygn. 2-5, П.П.Стремоухов, *Все в прошлом*, s. 285.

⁸⁶ Tamże, s. 489-490.

⁸⁷ Tamże, s. 490.

⁸⁸ A. Górak, *Институт губернаторства российской империи в исторической ретроспективе: по воспоминаниям П.П. Стремоухова*, „Вісник чернігівського національного педагогічного університету” wyd. 87, seria „Історичні науки” № 8, Czernihów 2011, s. 72-76.

⁸⁹ Szerzej na temat przywilejów dla urzędników ściąganych z Imperium do Królestwa patrz: A. Górak, *Привилегии чиновников русского происхождения в администрации Царства Польского после восстания 1863 г.*, [w] *Поляки в России: эпохи и судьбы*, Krasnodar 2010, s. 21-40.

zupełnie oczywista jest struktura wyznaniowa prezentowanej grupy. Poza prawosławnymi należało do niej sześć osób wyznania luterńskiego, i co ciekawe, dwóch katolików. Wyznanie katolickie było jedynie łatwo dostrzegalnym znakiem alarmowym, ale nie aksjomatem. Kluczem był jednak nasilający się nacjonalizm państwowy i w efekcie nieformalny zakaz mianowania Polaków na służbę w Królestwie i zaborze rosyjskim na wyższe a w dużej mierze nawet średnie stanowiska. Fiasko zalegalizowania opartego na tej podstawie klucza doboru kadr⁹⁰ zmuszało do regulowania kwestii administracyjnie, co gorliwym pozwalało na badanie indywidualnych przypadków a pobłażliwym na ich tolerowanie. Oczywiście Polaków było więcej niż dwóch, choć stan świadomości narodowej jest trudny do badania i łatwo tu o tumaniący badaczy scholastycyzm w postaci reguł, że Polacy ukrywali swój patriotyzm zmieniając koniunkturalnie wyznanie lub Polacy niezależnie od wyznania rusyfikowali się, szczególnie na służbie wtapiając się w kulturę rosyjską a niższego rzędu artefakty i obyczaje etniczne zanikały z czasem. Tym niemniej na uwagę zasługują dwa przypadki katolików, ponieważ są one bardzo reprezentatywne. Ze względu na genezę Imperium w jej elitach utrzymywała się nadreprezentacja tzw. Niemców Bałtyckich przez co można szerzej rozumieć wszystkie osoby pochodzenia niemieckiego ale też szwedzkiego ze względu na elity Finlandii i innych narodów Europy Zachodniej.⁹¹ Ostatecznie nawet w okresie nacjonalizmu państwowego nie wykluczono *ostziejców* i co kuriozalne przyznano im prawo do formalnego tytułu „urzędnicy rosyjskiego pochodzenia”. Wśród nich zdarzali się katolicy stąd takie wyznanie kandydata na stanowisko nie mogło być od razu dyskryminujące. Świetną egzemplifikacją tych dylematów jest pochodzenie Fribesa, którego idąc za pobieżnym osądem władz rosyjskich uznano w polskiej literaturze za takiego właśnie *ostziejca*, gdy w rzeczywistości rodzina ta co prawda przybyła z Zachodu ale żyła w Rzeczypospolitej od kilku pokoleń i dopiero ojciec delikwenta zrobił karierę w służbie rosyjskiej, a że nie na terenach Rzeczypospolitej i nazwisko nie brzmiało rosyjskim dygnitarzom po polsku, to *przeoczono* pochodzenie rodziny i jego syn mógł zostać wicegubernatorem w Królestwie.⁹² Natomiast historia Łabudzińskiego pochodzącego ze szlachty wołyńskiej to typowy przypadek pieriekińczyka a jeśli konformistycznego to szczególnie przekonujący ze względu na fakt, że na

⁹⁰ Na temat prób legalnego definiowania pojęcia „czynownik russkogo proischżdienija” patrz szerzej: A. Горак, Эффективность законодательства о преимуществах чиновников «русского происхождения» в Грузии и Польше, [w] Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI вв.), red. J. W. Godowowa, S.W. Lubiczankowski, Orenburg 2012, s. 37-48.

⁹¹ Na ten temat patrz: J. Kozłowski, *Baltowie na wyższych i średnich szczeblach administracji Królestwa Polskiego w latach 1863-1914* (w związku z artykułem Łukasza Chimiaka, *Kariery tzw. Baltów w rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.* PH, t. LXXXVIII (1997), z. 3 - 4), PH, t. 90 (1999), z. 2. Tam też literatura przedmiotu.

⁹² Szerzej o pochodzeniu rodziny Frybesów (Friebesów) patrz: A. Górak, *Gubernatorowie południowych i wschodnich guberni Królestwa Polskiego (1867 – 1918)*, [w] *Ważna obecność. Przedstawiciele państw i narodów europejskich wśród mieszkańców międzyrzecza Bugu i Pilicy w XVII – XIX wieku. Materiały z sesji*. Radom 30 XI 2006 r., red. A. Górak, K. Latawiec, Radom – Radzyń Podlaski 2006, s. 155-198.

ziemiach polskich „oddany sługa tronu” musiał ciągle udowadniać swoją gorliwość także aktami postawy antypolskiej.⁹³ Dal równowagi wspomnieć należy o przypadku odwrotnym Michała Jaczewskiego, który przeszedł na prawosławie a którego ojciec ewidentnie był Polakiem. Ostatecznie M. Jaczewski został w 1919 r. wiceministrem spraw wewnętrznych w rządzie admirała Kołczaka.

Ogólnie komentując kwestię pochodzenia narodowego w kontekście świadomości narodowej członków prezentowanej grupy, trzeba stwierdzić, że możemy i może w powinniśmy odkrywać to pierwsze nie przesądając o ty drugim ponieważ nawet przesądzanie o świadomości narodowej ludzi pochodzących z tak ukształtowanych kultur narodowych jak polska czy niemiecka w przypadku rodzin, które mieszkaly w rdzennej Rosji od kilku pokoleń jest często jedynie grą intelektualną. Równie dobrze możemy rozwijać badania nad szlachtą pochodzenia tataro-bułgarskiego (np.: D. G. Anuczin, N. N. Dołgowo-Saburow, B. D. Kaszkarow, M. D. Skriabin, A. P. Czegodajew-Sakonskij.⁹⁴ Wszak i tu mamy tu do czynienia z niegasnącą świadomością odrębności (okres urzędowania jednego z takich gubernatorów określano nawet jako *монгольское иго*).

Tak więc ani wyznanie prawosławne, ani pochodzenie z *wnutрии империи* nie były dla ówczesnych władz i nie mogą być dla nas kluczem do wyrokowania o przynależności narodowej.

Nieco argumentów w tych rozważaniach może przynieść skorelowana i warunkowa analiza pochodzenia geograficznego. Skorelowana, ponieważ trzeba uwzględnić jednocześnie inne wskaźniki takie jak wyznanie i pochodzenie stanowe. Warunkowa zaś, ponieważ trudno ją traktować jako wskaźnik bezwzględnie o czymś mówiący, wszak większość badanej grupy wpisywała się w księgi *родостовные* tam gdzie służyła, lub gdzie co prawda dobra ziemskie dostała lub nabyła, ale w nich nie mieszkała. Trzeba więc brać pod uwagę, przy tym uwzględnianiu wpływu pochodzenia geograficznego, zasiedzenie, na które wskazuje np. przynależność do ziemian. Tym niemniej dla wielbicieli statystyk publikujemy takie zestawienie – patrz poniższa tabela.

region/kraj	Gubernia	
Rosja	jarosławska, kałuska, kazańska, kostromska, kurska, moskiewska, niżegoodzka, nowogrodzka, orłowska, penzeńska, petersburska, pskowska, rjażańska, saratowska, sibirska, tambowska, tulska, twerska, włodzimierska, woroneska	65
Nowa Rosja	chersońska, jekaterynosławska	12

⁹³ Patrz szerzej: K. Latawiec, *Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, [w] *Dzieje biurokracji*, t. IV, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin-Siedlce 2011, s. 493-526; tegoż, *Wicegubernator łomżyński Dionizy Wincenty Łabudziński – w kręgu urzędniczego lojalizmu*, [w] *Lojalizm czy realizm? Polacy wobec władzy rosyjskiej w XIX wieku*, red. M. Nowak, J. Szczepański, Warszawa 2013, s. 75-94.

⁹⁴ A. X. Халикова, *500 русских фамилий болгаро-татарского происхождения - Болгар-татар чыгышы 500 рус фамилиясе*, Kazań 1992, wersja elektroniczna Ш. Л. Таналин, http://tatural.ru/500/500_rustat_family.htm.

Ukraina lewobrzeżna	charkowska, połtawska	6
Kaukaz	Stawropolska	1
Ziemie zabrane	mohylewska, smoleńska, witebska, grodzieńska, kijowska, podolska, wołyńska	19
Finlandia		2
Ostziejskij kraj	estlandzka, inflancka, kurlandzka	10
Królestwo Polskie		1
Besarabia		1
NN		17

b) pochodzenie stanowe i społeczne

Przechodząc do pobieżnej analizy prezentowanej grupy trzeba zacząć od pochodzenia stanowego. Co prawda Imperium Rosyjskie ewoluowało w stronę państwa narodowego o ideologii nacjonalistycznej, jednak ewolucja ta nie dobiegła końca przed wybuchem rewolucji i dlatego rozpatrując politykę wewnętrzną, należy uwzględnić interesy aparatu wykonawczego - biurokracji, które nierzadko stały z nią w sprzeczności. Nie należy zapominać o ciągle jeszcze stanowym ustroju społeczeństwa, mocno już anachronicznej dla reszty Europy. Zarówno tradycja, jak i polityka kadrowa w skali państwa, w dużym stopniu uwzględniała przynależność stanową kandydata przy rozpatrywaniu praw do służby.

Wśród badanej grupy- 134 osób, tylko pochodzenie stanowe jednej z nich nie zostało ustalone (Makalinskij). Wśród pozostałych jedynie czternastu nie legitymowało się pochodzeniem szlacheckim: pięciu pochodziło ze stanu duchownego (Bożowski, Leontjew, Stefanowicz, Strokin, Michalewicz) w tym dwóch było synami protojeriejów; dwóch było synami kupców (Stamierow, Rybnikow) a jeden mieszczanina (Szczirowski); trzech było synami oficerów w tym jeden pułkownika (Drukart, Tołmaczew, Gresser); ojcem jednego był nauczyciel a dwóch innych urzędnicy (Fortwengler, Papudogło, Szirajew). Oczywiście wielu z nich otrzymało tytuł szlachecki za służbę.

Pozostali podawali się za synów szlachciców. Ta jednorodność stanowa jest jednak pozorna. Tak powierzchowne statystyki nie mogą być podstawą do konstatacji innych jak tylko taka, że tytuł szlachecki dawał prawo na służbę w ciągle jeszcze stanowym państwie carów. Można też mówić o staraniach ludzi do uzyskania tego tytułu ze względu na przywileje szlachectwa czy snobizm. Wystarczy jednak bliżej przyjrzeć się temu zjawisku żeby zobaczyć jego złożoność. Szlachectwo, poza kwestią prawa stanowego, było już w tym czasie nawet w Rosji anachronizmem. Co prawda od panowania Mikołaja I zamykano dostęp do tego tytułu za służbę, to jednak ojcowie naszych gubernatorów to w większości ludzie, których definiowała przynależność nie do stanu - szlachty, ale do grupy społecznej - biurokracji, cywilnego i wojskowego aparatu władzy. Próby wyjaśniania struktury dworjanstwa, w tym okresie, poprzez podawanie informacji, do której części ksiąg rodowodowych została dana rodzina (osoba) wpisana, czy inaczej z jak

starej szlachty ktoś się wywodzi, także nie tłumaczą wszystkiego. W tym czasie, poza ramami obowiązującego prawa, bardziej niż przynależność stanowa definiowała człowieka jego grupa społeczna, której podstawą był określony styl życia: sposób utrzymania a co za tym idzie środowisko społeczne, w którym dorastał i żył. Można wręcz przeprowadzić dostatecznie wyraźną, i nośną dla objaśniania rzeczywistości społecznej, linię podziału „dworjan” na ludzi służby (służyłyje ludzi) i ziemian.

c) wykształcenie i doświadczenie

Dominacja szlachty, widoczna w badanej grupie, nie wynikała tylko z uwarunkowań prawnych, choć była konsekwencją ich długiego trwania. Istotniejsze, że *dworjanin* ostatecznie był człowiekiem lepiej wykształconym, oczywiście ze względu na koszt wykształcenia a czasem bariery społeczne, ale nie można zapominać o determinancie kulturowym, który naturalnie skłaniał członków tej grupy do zdobywania wykształcenia⁹⁵. Zgodnie z główną zasadą, prawo do służby państwowej przysługiwało szlachcie. Dopuszczano też, zawsze na drugim miejscu, możliwości służby innych rodzajów uprzywilejowanych osób; natomiast stany podatkowe zasadniczo były wykluczone. Wyjątek na korzyść tych ostatnich dopuszczano jedynie pod warunkiem posiadania określonego poziomu wykształcenia.⁹⁶

Jednak dla naszych rozważań sam dostęp do służby państwowej nie jest tak istotny jak rozpoznanie źródeł kariery, jaką bez wątplenia było osiągnięcie omawianych stanowisk. Jednym kryteriów takiej kariery stało się (a nawet kluczowym) w omawiany okresie wykształcenie. Jednak prawo nie ustalało cenzusu wykształcenia i nawet nie dotyczyło kwestii stażu służbowego. Blinow uważał, że przepustką na stanowiska gubernatorów powinno być przede wszystkim wykształcenie prawnicze, ponieważ głównym zadaniem gubernatora było wprowadzanie prawa w życie. Ostatecznymi argumentami wywołującymi niezadowolenie z kadry gubernatorskiej był fakt, że tak wysokie stanowiska piastowały osoby w ogóle bez wyższego wykształcenia.⁹⁷

Ponadto III tom *Swoda Zakonow*, już na początku XX w. był uważany za niepraktyczny i wręcz wprowadzający w błąd. Taka opinia wynikała z jednej strony z faktu, że zawierał wiele nieaktualnych już aktów prawnych, lub obarczonych taką liczbą wyjątków, że w praktyce trudnych do zastosowania. Z drugiej strony, zachowanie wielu artykułów archaicznych opracowanych dla problemów już

⁹⁵ Po części było to związane z przywilejami stanowymi. Jedynie szlachta miała prawo do kształcenia się w kilku elitarnych uczelniach takich jak: Пажеский корпус, Императорский александровский лицей, Императорское училище правоведения. Przyjmowano do nich tylko dzieci szlachty wpisanej do 5 i 6 części родословной книги (a więc rody utytułowane i „древние благородные дворянские роды”) oraz dzieci osób posiadających rangę nie niższą niż IV.

⁹⁶ В. М. Грибовский, *Государственное устройство и управление Российской Империи. (Из лекций по русскому государственному и административному праву)*, Odessa 1912, s. 170.

⁹⁷ И. Блинов, *Губернаторы...*, dz. cyt., s. 264

przebrzmiałych, lub posiadających charakter lokalny, powodowało, że nie był źródłem prawa aktualnym i jednolitym.⁹⁸

Dotyczyło to również ograniczeń w dostępie do służby państwowej osób spoza szlachty - dopuszczały one już tak wiele wyjątków w poszczególnych resortach, że przestawały być regułą. Ostatecznie straciły wszelkie znaczenie po wydanym, na podstawie artykułu 87 Praw Zasadniczych z 5 X 1906 r., najwyższym ukazie, którym postanowiono: „przedstawić wszystkim bez różnicy ich pochodzenia, za wyjątkiem tubylców, jednakowe w stosunku do służby państwowej prawa, stosownie do takowych praw stanu szlacheckiego”.⁹⁹

Rozpoczynając pobieżny przegląd poziomu wykształcenia podkreślimy, że zebraliśmy dane o wykształceniu wszystkich 134 panów. Wykształcenia podzieliśmy na trzy poziomy zgodnie z metodyką opisaną już wcześniej.¹⁰⁰ Najniższe posiadało 9 osób, dodajmy sami wicegubernatorowie (Anastasjew, Bukshewden, Engelhardt, Karnowicz, Kobylecki, Koniskij, Leontjew, Łabudziński i Pietrow). Mamy tu do czynienia zarówno z niższymi szkołami publicznymi, np. O. M. Kobylecki, który ukończył realną szkołę powiatową w Benderze (co prawda podawał, że zdał egzamin z kursu seminarium nauczycielskiego, ale tę informację wykreślono z jego akt); wykształceniem domowym, jak w przypadku A. F. Koniskiego; i szkołami prywatnymi - np. R. O. Buxhoevden. 30 osób ukończyło szkoły średnie a pozostali (95 osób) posiadali wyższe wykształcenie. Nawet bez podawani stosunków procentowych (6,27% - 22,39% - 70,89%) ewidentna jest dominacja wykształcenia wyższego. Jednak o ile 9 przypadków wykształcenia niższego możemy traktować jako wyjątki, to zastanawiający powinien być przede wszystkim wysoki udział w prezentowanej grupie ludzi z wykształceniem średnim. Wykształcenie możemy też opisywać ze względu na jego profil. Poza ośmioma osobami których profil wykształcenia trudno określić ze względu na sam jego niski poziom w pozostałe przypadki odzwierciedlają dwa główne nurty w tej kwestii: uważany za starszy w postaci wykształcenia wojskowego (48 osób) i trend nowy - wykształcenie prawnicze (50 osób). Odnotowania wymaga jeszcze zauważalny udział ludzi z wykształceniem ogólnym (18) oraz niewielki ze specjalistycznym (duchowne - 2, humanistyczne -1, matematyczne - 2, medyczne 1, techniczne - 4).

Do obrazu kwalifikacji dodajmy jeszcze kwestię służby w określonym resorcie: dóbr państwowych, finansów i kontroli państwowej - 8, kancelarii GG - 1, komitecie ministrów - 2, senacie - 1, MSZ - 1, samorząd - 2, sprawiedliwości - 15, MSW - 43, wojskowym - 61. Statystycznie pod tym względem sytuacja jest więc podobna. Mniej więcej po połowie mamy do czynienia z doświadczeniem służby w armii i w administracji cywilnej. To co zwraca uwagę to fakt, że jedynie jedna

⁹⁸ В. М. Грибовский, *Государственное устройство и управление...*, dz. cyt., s. 170.

⁹⁹ Tamże, s. 171.

¹⁰⁰ Patrz: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867 - 1918). Studium administracyjne i prozopograficzne*, Lublin - Radzyń Podlaski 2006, s. 202 i n.

trzecia kandydatów na omawiane stanowiska pochodziła z resortu spraw wewnętrznych.

Jeśli weźmiemy pod uwagę wiek nominowanych to w tym okresie mieliśmy do czynienia z 84-ma nominacjami na stanowisko gubernatora a średnia wielu mianowanych wynosiła 46,10 lat. Dla 110 nominacji na stanowisko wicegubernatora ta średnia wynosiła – 41,78. Trzeba też podkreślić, że nominowani na stanowisko gubernatora posiadali wykształcenie wyłącznie wyższe lub średnie i statystycznie nieznacznie lepsze od mianowanych na stanowisko wicegubernatora.

6. Zakończenie

Pobieżny przegląd biogramów badanej grupy wskazuje na kilka okresów specyficznych, jeśli chodzi o nominacje na stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów. Można tu wymienić: okres formowania się składu osobowego grupy do początku lat 70.; zmiany spowodowane niezadawalającymi reakcjami na rewolucję 1905 r.; zmiany kadrowe związane z I wojną światową. Nie można też zapominać różnej przecież polityce kadrowej kolejnych naczelników kraju.

Jeśli chodzi o zmiany wywołane wybuchem wojny światowej, to w tym wypadku pozbawienie etatu w Królestwie nie zawsze oznaczało wyraz niechęci władz. Wręcz przeciwnie, co bardziej wpływowi dygnitarze ewakuowali się z zagrożonego terenu starając się o stanowisko w oddalonej od frontu guberni. Byli też i tacy, którzy tego typu gwałtowne zmiany traktowali jako szansę (czasem jedyną) na wybiecie się w postaci zdobycia posady gubernatora lub wicegubernatora. Jednak dla doświadczonych burokratów przeniesionych do Królestwa była to tzw. *почетная ссылка*.

W przypadku omawianej administracji mamy do czynienia z procesem wymiany kadry urzędniczej na niespotykaną skalę. Władze włożyły wiele sił i środków, aby zastąpić Polaków pracujących w administracji ludźmi sprowadzonymi z *внутрии империи*. Mieli oni zapewnić stabilne panowanie cara nad Królestwem i doprowadzić do rusyfikacji tego kraju. Sami więc byli podmiotem i przedmiotem tego przedsięwzięcia. Ostatecznie jednak dygnitarze rosyjscy na przełomie wieków przyznali, że po wyrugowaniu Polaków personalny skład miejscowej administracji pozostawiał wiele do życzenia. Słabościami rosyjskich *чиновников* w Królestwie miał być niski poziom wykształcenia i moralności. Zarzucano im brak obycia i – co najważniejsze – gorliwości w popieraniu *русского дела* w Kraju Nadwiślańskim. Uważano, że na służbę do Królestwa przyjeżdżają urzędnicy, dla których nie ma miejsca w pozostałych częściach Rosji wobec ich niskiego poziomu umysłowego i moralnego. W 1905 r. przyznała to Rada Ministrów dając swego rodzaju epitafium akcji rusyfikacyjnej, która w założeniach miała przyciągnąć do kultury rosyjskiej rzeszę ludu Królestwa. Oczywiście powyższe opinie ferowano pod adresem wszystkich *czynowników* a nie tylko omawianej przez nas, elitarnej przecież grupy, jednak to właśnie gubernatorowie i wicegubernatorowie ukształtowali taki skład miejscowej administracji.

W przypadku badanej grupy potwierdzają się ogólne uwarunkowania pozytywnie wpływające na awans, czyli (wymienione w kolejności zależnej od znaczenia): I. Narodowość rosyjska wliczając do niej tzw. Bałtów; II. Koneksje; III. Wykształcenie i doświadczenie IV. Przynależność do stanu będącego podporą władzy i ideologii państwa – *дворян*.¹⁰¹

Jak wspomniano na początku artykułu stwierdzamy jedynie osiągnięcie pewnego etapu badań. Następnym powinno być skupienie się na kwestiach biograficznych, co powinno wyświetlić powiązania wewnątrz grupy i poza nią a w konsekwencji pomóc wyjaśnić kluczowe decyzje personale i merytoryczne.

¹⁰¹ A. Górak, *Kryterium narodowościowe polityki kadrowej...*, dz. cyt., wszędzie.

Summary

Artur Górak, Krzysztof Latawiec

Governors and vice-governors in the Polish Kingdom after 1867

The main objectives of this article is to present: genesis and political position authorities: Governor and Vice-Governor in the Polish Kingdom after the unification reform of local administration in 1867, review of their powers, statistics of the group and nominations for these posts and verified by source a list of persons occupying these positions

Резюме

Артур Горак, Кржиштоф Лятавец

Губернаторы и вице-губернаторы в Царстве Польском после 1867 года

Основными целями данной статьи является представление: генезиса и позиции в системе управления губернатора и вице-губернатора в Царстве Польском после унификации местной администрации в 1867 году а моделей общеимперском, обзора их полномочий, статистики группы и статистики кандидатур на эти должности, и проверенного источниками списка лиц занимающих эти посты.